
“KIRGLIK JA SÕJAKAS, IGAL AJAL VALMIS VÕITLUSEKS RAHVUSLIKEL NING SOTSIAALSETEL TEEMADEL”

Johann Köleri
200. sünniaastapäevaks

Erki Tammiksaar

SISSEJUHATUS

Käesoleva artikli “süüdlane” on Viljandi muuseumi loovjuht ja näituste kuraator Kristjan Mändmaa. 2025. aasta lõpul kutsus ta mind appi koostama näitusetekste Johann Kölerist (1826–1899). Ma ei uskunud alul, et suudan geograafi ja teadusajaloolasena nii silmapaistva eesti kunstniku eluloo ja tegevuse kohta midagi uut pakkuda. Köleri elulukku süüvides selgus, et tema vene sõpruskonnast Peterburis ei ole palju teada, sest nendest ta oma kirja-des eestlastele ei kõnelenud, kui arvata välja kirjavahetus aastail 1864–1871 samuti Peterburis elanud Carl Robert Jakobsoniga (1841–1882). Köleri vene sõbrad olid enamasti Vene Geograafiaseltsi liikmed ja loodusteadlased. Nemad kujundasid paljusi Köleri maailmavaadet, tema teadmisi “vene maailmast”, vene hingest ja Vene riigi ambitsioonidest.

Eesti rahvusliku liikumise uurimise suurkuju Ea Jansen on kirjutanud, et nii Köleril kui ka Jakobsonil ei olnud otseseid

kontakte vene juhtiva rahvuslase, slavofiili ja ajakirjaniku Mihhail Katkoviga (1818–1887), kes andis välja ajalehte *Московские ведомости* (Jansen 2007: 401). Samas oli Katkoviga tihedalt seotud läti rahvusliku liikumise käilakuju Krišjānis Valdemārs (1825–1891), kes elas esialgu Peterburis ja seejärel Moskvast. Ehkki nii Hans Kruus (1957a) kui ka läti autor Romāns Pussars (1983) on analüüsinud Köleri ja Valdemārsi omavahelisi suhteid, ei ole kumbki neist esile toonud Valdemārsi osa Köleri maailmavaate kujundamisel. Selles osas on sisukam graafiku, ajakirjaniku ja tõlkija Mart Pukitsa kirja pandud Köleri-elulugu (Pukits 1936). Valdemārsi muljetavaldava tegevuse kohta nii rahvuslasena kui ka alama seisuse jaoks mõeldud merekoolide rajajana on ilmunud Lätis monograafia (Krastiņš 2021) ning välja on antud Valdemārsi kirjavahetus, sh Köleriga (Valdemārs 1997, 2007).

Jansen on õigesti sedastanud, et Köleri tegevust rahvuslasena on keeruline uurida, sest kuigi tema kirjalik pärand on Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis mahukas, on see enamasti dateerimata ja suures osas pärit 1890.–1890. aastaist (Jansen 1983: 9). Köleri märkmed ja käsikirjad on kirja pandud põhiliselt pärast 1883. aastat, mil Köleril oli konflikt meie rahvusliku liikumise ühe juhi Jakob Hurdaga (1839–1907). Köler oli äärmiselt laisk kirjadele vastaja, mille üle kaebasid nii tema vene kui ka eesti sõbrad.¹ Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) nimetas 1868. aasta 26. juuni (vkj) kirjas Jaan Adamsonile Kölerit “sulelaisaks” sõbraks (Kreutzwald 1979: 210). Köleri harv kirjavahetus Hurda ja Jakobsoniga avaldati 20. sajandi alul (Dr. J. Hurt'i... 1910; Professor... 1911; C. R. Jakobsoni... 1912–1913) ja neid kirju on uurijad sageli kasutanud. Olulist lisainfot Köleri tegevuse kohta 1860. aastatel leiab veel Kreutzwaldi kirjadest Kölerile (Kreutzwald 1979: 101–165) ning tema publitseeritud kirjavahetusest laiemalt.

¹Nt Nikolai Semjonov Kölerile, Peterburi, 4. oktoober 1880 (vn k). — EKM EKLA (= Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv), f 69, m 6:30, l. 2/3; Danilevski Kölerile, [Mšatka, 24. märts] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:27, l. 11/21. — Käesoleva artikli viidetes on mappide sisu esitatud põhiliselt siinkirjutaja sõnastuses.

Mis puudutab Köleri keelteoskust, siis kõige tugevam oli ta saksa keeles. Just selles pidas ta kirjavahetust ja pani kirja oma tekste. Saksa keele kasutamine suhtluskeelena oli toona tavaline, ka Kreutzwald, Hurt ja Jakobson suhtlesid omavahel saksa keeles. Vene keelt ei suutnud Köler elu lõpuni korralikult ära õppida. Köleri sõber, tuntud Vene geograaf Pjotr Semjonov (1827–1914) kirjutas 1887. aastal Kölerile tolle koostatud agraarpoliitilise märgukirja kohta Vene justiitsministrile Nikolai Manasseinile (1834–1895): “Ma lugesin Teie seletuskirja ja kohkusin, et selle saab Manassein. See [seletuskiri] on nii pikk, segane ja [keeleliselt] vigane, et jätab väga halva mulje.”² Mis puudutab Köleri eesti keele oskust, siis on ta 1890. aastatel kirjutanud: “[M]a ei ole mitte kirjanik selle pärast ärgu ootagu minu poolest ilusi sõnu kõlksumisi vaid üksi liht labaselt asja seletust nii palju kui minu puuduline eesti keel seda lubab.”³

Tihti tuginevad senised uurimused Köleri kohta tema mälestustele, mis on ilmunud 1882. ja 1886. aastal Vene ajakirjas *Русская старина* ning mis näitavad teda kui andekat, kehvadest oludest võrsunud kunstnikku ja vankumatut eesti huvide eest seisjat võitluses baltisaksa parunitega (Köler 1882, 1886). 1882. aastal ilmunud mälestuste esimene osa avaldati kiiresti ka eesti keeles (Professor. . . 1882). Köler kirjutas Valdemārsile 5. novembril 1886:

Paari päeva eest avaldati *Русская старина*’s minu 1882. aastal ilmunud mälestused, mis koostati minu mitte kokku kuuluvate jutustuste põhjal. Sel moel ilmus nüüd siis ka minu mälestuste juunis koostatud lõpuosa. Kujutage ette minu üllatust, kui sain paari päeva eest ajakirja ja leidsin, et kogu tekst ilmus autobiograafiana, ilma et ma oleks seda üldse lugeda saanud, veel vähem selle ilmutamiseks oma allkirja andnud. Hulk vigu tekstis oleks andestatav, kui biograafia ilmunuks kolmanda isiku, mitte minu nime all (Valdemārs 2007: 740).

²Pjotr Semjonov Kölerile, [Peterburi], 3. juuni 1887 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:31, l. 7/11–7/11 p.

³Johann Köleri märkmed erinevatel rahvuslikel teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 13:2, l. 10 p.

Paarkümmend aastat tagasi avastas Tartu ülikooli vene kirjanduse korraline professor Ljubov Kisseljova Venemaa Teaduste Akadeemia Vene Kirjanduse Instituudi arhiivist (Puškini Maja) Köleri mälestuste originaalstenogrammi, mis erineb 1886. aastal ilmunust ning lõpeb ajaliselt varem (Kisseljova 2012a). Need väärtuslikud tekstid avaldas ta koos kommentaaridega vene ja eesti keeles (Kisseljova 2012b, 2014). Köler on ise seletanud, et see puuduv osa, mis polnud enam stenogrammiga kaetud, koostati ilma tema kohalolekuta ja vaid jutustuste põhjal. “Ma ei saa lubada, et kellegi teise töö au omistatakse mulle,” kirjutab Köler.⁴ Mälestuste võõras osa alates 1863. aastast, mis hõlmab 36 lehekülge, käsitles suuresti Köleri võitlust rahvuslasena baltisaksa ülemvõimu ja teoorjuse vastu ning Aleksandrikooli asutamise küsimusi (Köler 1886: 352–378).

Köleri mälestuste sisesejuhatuses kirjutasid anonüümseks jäänud toimetajad, et nad otsustasid 1882. aastal Köleri poolelijäänud mälestuste avaldamisega vene publiku huvides jätkata, sest et

tegemist on tänu haruldasele töökusele ning energiale tuntuks saanud andeka vene kunstnikuga, ning ka seepärast, et tegemist on kahtlusteta ausa, väsimatu eesti aktivistiga, kes mitte kunagi ei eralda oma rahvuskaaslaste huve üldistest Vene riiklikest huvidest (Köler 1886: 335).

Nii see muidugi ei olnud, sest Köler kritiseeris ägedalt mälestuste järgsel aastal toimunud eesti ja lätikeelsete algkoolide üleviimist venekeelsele õppele (vt siin allpool peatükki “Eesti Aleksandrikooli tüübi küsimus. Köleri ja Hurda maailmavaadete kokkupõrge”).

Kuna Köler on tuntud ennekõike kunstnikuna, siis on tema rikkalik ja kõrgel tasemel maalipärand olnud kunstiajaloolastele tänuväärseks uurimisobjektiks. Kölerist kui kunstnikust on kirjutanud monograafiad Alfred Vaga (1931), Boris Enst (1980) ja Mai Levin (2019), põhjaliku artiklikogu on avaldanud Voldemar

⁴Köleri venekeelne märkus 1886. aastal ilmunud venekeelse biograafia kohta. — EKM EKLA, f 69, m 23:27, l. 1/1.

Erm (1984), populaarse ülevaate Anu Allas ja Tiina Aibel (2001). Nendes uurimustes on võetud kokku kogu toonaseks ajaks kogunenud teave Köleri maalide ja tema Euroopa-reisi kohta, millest oli ilmunud ka omajagu üksikuurimusi (nt Hinnov 1967; Lepik 1972; Kisseljova 2017).

Eesti rahvuslikku liikumist uurinud advokaat Maks Päss (1896–1977) kirjutas 1940. aastal:

Johann Köleri rahvuspoliitilised tõekspidamised ja tema radikaalne maailmavaateline kontseptsioon viis teda paratamatult lahku tolleaegsest saksasõbralikust kirikupoliitilisest rühmitlusest. Selles elulises asjaolus tulebki näiliselt otsida põhjust, miks meie kultuuriloos Joh. Köler on vähe tuntud (Päss 1940: 478).

Köleri rolli eesti rahvuslikus liikumises ja eriti Eesti Kirjameeste Seltsis, Eesti Aleksandrikooli liikumises, Peterburi patriootide ringis ja eestikeelse ajalehe asutamise küsimuses on uurinud Friedrich Bollmann (1896), Friedebert Tuglas (1932), Mart Pukits (1936), Hans Kruus (1939, 1957a), Ea Jansen (1983), Rudolf Põldmäe (1983) ja Voldemar Erm (1984: 63–68). Samas on tõsi see, et Kölerit pole nad oma uurimustes näinud eesti rahvusliku liikumise ühe peamise ideoloogi ning juhina.

KÖLERI TEEKOND ELUKUTSELISEKS KUNSTNIKUKS, TEMA ÄRATAMINE JA VEENDUMUSTE KUJUNEMISE ALGUS

Johann Köler sündis Viljandimaal Vastemõisa vallas kroonumõisa Kõõbra taluperemehe poja peres. Mõisa kuulumine riigile ei lubanud eramõisatele omast teoorjust talupoegade peal praktiseerida (Lust 2006, 2008). Talupojad vabastati pärisorjusest maa- ja ning riigitalupoja maarendi tingimused olid eramõisate omadest paremad. See oli tõenäoliselt üks põhjusi, miks vanemad said noore Johanni Viljandisse saksakeelsesesse kooli saata, ehkki saksa keele omandamine läks tal esialgu visalt (Kisseljova 2014, nr 1: 80). Samas sai saksa keele oskus otsustavaks tema edasisele saatusele. Ta alustas elatise teenimist Vastemõisas, kuid suundus sealt 1839. aastal edasi Võndu (Cēsis), kus elas ja töö-

tas saksa maalermeister Faberi juures ning tutvus Venemaal senati liikmeks tõusnud krahv Carl Gustav von Sieversiga (1772–1856). Sievers oli 13-aastaselt saadetud teenima Vene sõjaväkke, ta oli võidelnud Napoleoni vastu ja jõudnud välja kindralleitnandi auastmeni. Ta oli abielus mõjukast vene perekonnast pärit Jelena Duninaga (1789–1866), kellele lasi Vönnus 1840. aastal püstitada õigeusu kiriku, mille sisemaalingute valmimisele Köler kaasa aitas. Pärishärrale olevat Köleri töö sedavõrd meeldinud, “et ta võttis mul käe alt kinni, hellitas mind” (samas: 81).

Arvatavasti võimaldas just Sieversi soosing Köleril tutvuda Napoleoni sõdade veterani Vene kindralleitnandi Johann Georg von Lieveni (1775–1848) rikkaliku kunstikoguga Krimulda lossis Siguldas.⁵ Lisaks õnnestus tal Vönnus tutvuda tuntud baltisaksa pedagoogi Albert Woldemar Hollanderi (1796–1868) perekonnapiilidega, mille oli akvarelltehnikas maalinud seal töötanud baltisaksa kunstnik August Pezold (1794–1859) (samas: 82–83). Pezoldi tööde nägemine mõjutas Kölerit sedavõrd, et teha teoks oma unistus ja minna õppima kunsti Peterburi. Seal olid hea teenistuse leidnud nii tema vend Tõnis, kelle juures oli Köler elanud juba Viljandis õppides, kui ka Sievers ja Lieven.

Vaevanõudvatel, kuid edukatel õpinguaastatel Peterburis (1846–1856) kauges Köler mälestuste põhjal oma kodumaast. Eesti- ja Liivimaa valitsenud oludest oli tal vähe aimu, kui välja arvata üks rahasaadeti oma vanematele ja altarimaali tellimus Vönnu luteri kiriku jaoks Siversi pojalt Emmanuelilt (1817–1909), kes töötas aastail 1856–1876 Peterburis siseministeeriumis välismaa konfessioonide osakonna direktorina (Kisseljova 2014, nr 2: 75–76). See näitab, et Siversid hoidsid Köleri kunstiõpingutel Peterburis tõenäoliselt silma peal.

Peterburis oli Köler 1855. aastal tunnistajaks Aleksander II (1818–1881) võimuletulekule, kes alustas Vene impeeriumis peagi ulatuslikke liberaalseid reforme, sh kavandati talupoegade pärisorjusest vabastamist. Köler ise viibis sel ajal aga välismaal, sest pärast Peterburi Kunstide Akadeemia suure kuldmedalita jää-

⁵Johann Georg von Lieven oli teeninud troonipärija Aleksander Pavlovitši (Aleksander I) (1777–1825) adjutandina.

mist 1857. aastal (Beglõi. . . 1857) otsustas ta oma teenitud raha eest ennast täiendada Saksamaal, Prantsusmaal, Šveitsis ja Itaalias. Peterburi jõudis ta tagasi 1862. aasta augusti lõpul. Teadaolevalt ei olnud ükski eestlane tolleks ajaks nii palju maailmas ringi käinud. Enne välismaale sõitmist 1857. aastal õppis ta Peterburis veidi prantsuse keelt (Kisseljova 2014, nr 1: 90) ja oli hiljem Itaalias oma sõnul “üsna hästi tuttav [ka] itaalia keelega”.⁶

1930. aastateks oli saanud Köleri mälestuste põhjal (Köler 1886: 352–355) valdavaks seisukoht, et noorest kunstnikust kujunes eesti rahvuslane 1863. aasta suvel Eestis-käigu ajal (nt Vaga 1931: 22–24; Tuglas 1932: 20). Pärast seda, kui kirjandusteadlane Mart Lepik avaldas 1972. aastal Köleri Euroopast saadetud kirjad (Lepik 1972) ning kunstiteadlane Boris Enst (1980: 16, 18) tõi pärast Mart Pukitsat (1936: 290) uuesti teaduskäibesse Leopold von Pezoldi (1832–1907) mälestused, hakati nägema Euroopas elamise mõju Köleri muutumisel eesti rahvuslaseks. Köleri rahvuslust on seostatud itaallaste vabadusvõitlusega, sest ta elas 1859. aasta kevadest kuni 1862. aasta maini peamiselt Roomas (Lepik 1972: 28; Laar 2005: 372–373; Levin 2019: 127–128).

Kölerile meeldis kunstiga üleküllastatud Roomas, kust sai kunstist väsides rahulikult loodusesse matkata. Ta kirjutas 1860. aasta 19. detsembril (vkj): “Kõigist linnadest, mida ma seni tunnen, jääksin siia ma küll kõige meelsamini; siin tunnen ma end kunsti ja looduseilu kaudu enam kunstnikuna kui kusagil mujal” (Lepik 1972: 33). Ta tundis ennast Roomas mugavalt ka saksa kunstnike koloonia liikmena, samas kui vene kunstnike hulgas ei saanud ta toona oma vene keele oskusega hakkama. See pärast kirjutas Köler oma mälestustes: “Välismaal pidasin ma kasulikuks elada välismaa kunstnike seas, et aga Roomas olid enamasti saksa kunstnikud, siis ma liikusin saksa seltskonnas” (Kisseljova 2014, nr 2: 87).

Köleri “äratajaks” saksakeelses keskkonnas osutus Viljandis sündinud ja Võnnu lähedal Bērzaines asunud, Hollanderi juhi-

⁶Köleri autobiograafiline venekeelne märkus, daatumita. — EKM EKLA, f 69, m 23:27, l. 4/7.

tud erapansionis keskhariduse saanud liberaalne baltisaksa rahvuslane, kunstnik ning ajakirjanik Leopold von Pezold. Ta peatus 1860. aasta septembrist kuni detsembri lõpuni Roomas ning pidas sel ajal päevikut.⁷ Pezold oli vaimustatud Giuseppe Garibaldi (1807–1882) võitlusest paavsti ja teda toetava Prantsusmaa vastu, ning kajastas seda oma autobiograafilises raamatu keses ning osalt ka päevikus. Autobiograafilise raamatu pealkiri *Italia peod* (Italienische Feste) kirjeldaski Garibaldi edu Itaalias (Pezold 1864). Pezoldile valmistas erilist pettumust, kuidas paavst kasutas oma ilmalikku võimu koos poliitilise vägivallega, et saavutada religioosseid eesmärke, ja vastupidi, religioosset võimu ilmalike sihtideni jõudmiseks (samas: 43). Ka Pezoldi varased kirjatööd annavad tunnistust tema liberaalsest seisukohast, et eestlastel ja lätlastel peaks olema rüütelkondade maapäevadel oma esindus, et maa valitsemise küsimuses kaasa rääkida ([Pezold] 1870: 13).

Roomas Köleriga kohtunud Pezold meenutab oma mälestustes, et Köler “oli võõrsil elades peaaegu unustanud oma emakeele” (Pezold 1901: 137). Köler ei eitanud seda. Ta märgib ühes pikemas, tõenäoliselt 1890. aastal koostatud käsikirjas, milles ta kirjeldab oma tegevust rahvuslasena:

Lugeja ei leia siin mitte ilust kõlksava sõnu vaid mehe töö kes oma lapse põlve keelt teiste rahvade keskel elades äraunetanud [...]. Kolme kümne aasta eest, Roma linnas, sain mina baltisaksa herra P[ezoldi] suust kuulda, mis asjaga tema minul, kui Eestlast, rõõmustada arvas, et balti Saksad olla kindlad nõu võtnud “Eestlasi kui Lätlasi saksastada”.⁸

Tõenäoliselt polnud Köler sellistele asjadele varem mõelnud, sest ta oli kodutalust lahkunud juba väga noores eas ning saksa keel koos tema maalimisioskusega oli aidanud tal jõuda elus

⁷Leopold von Pezold'i päevik, 3. september kuni 19. detsember 1860 (sks k). — RA (= Rahvusarhiiv), EAA.1720.1.14.

⁸Johann Köleri tegevusest rahvuslasena pealkirjaga “Lugeja ei leia siin...”, [1890]. — EKM EKLA, f 69, m 14:9, l. 2; vrd Köleri märkmed Eesti Aleksandrikoolist jt teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 41:1, l. 3/18.

küllalt kaugele. Ta huvitus samuti Garibaldist, kuid oli ise Peterburis ja Euroopas kasvanud kosmopoliidiks, mitte eestlaseks. Pezoldi selgitused väidetava baltisakslaste plaani kohta olid Köleri eneseteadvust riivanud. Ühel Köleri märkmelehel on kirjas: “Mis mind tegi eestlaseks? Roma linnas P[ezold]. — Gartenlaube [1862]. — Tallinnakäik [1863].”⁹ Pezold aitas Köleril Roomas oma kompassi õigeks seada, tõdedes 1865. aastal Kölerile saadetud kirjas, et “meie vana vaidlust sakslastest ja eestlastest ei ole meil lihtne lõpetada”, nii et vastastikune usaldus säiliks.¹⁰ Nagu Pezold meenutab, oligi Köler Roomas pärast “äratust” “kirglik ja sõjakas, igal ajal valmis [minuga?] võitluseks rahvuslikel ja sotsiaalsetel teemadel” (Pezold 1901: 137). Riigisaksa kunstnike ja teadlastega, kellega Köler Roomas kokku puutus, tal enda sõnut-si selliseid võitlusi ei olnud. Nemad olevat rääkinud vaimustatult Saksamaa ühendamisest ja suurusest ning Köler oli paljude nende seisukohtadega nõus, nagu ka riigisakslased Köleriga, “kui mina hakkasin oma eesti asjadest rääkima nemad kahjatsesid väga et asjad nii ollid eestimaal”.¹¹

Kõige selle mõjul hakkas Köler üha enam tundma, et tema koht pole siiski Roomas. Ühel märkmelehel seisab:

Ma tundsin itaallastele kaasa nende püüdlustes vabaneda võõrvalitsejate ja paavsti ilmalikust võimust, kuid itaallastele jäin ma ikka *il buon Sr. Russo* [hea härra venelane] ning ma ei suutnud ennast ka ise itaallaseks pidada.¹²

Köler hakkas üha enam huvituma eesti talupoegade olukorrast. Sellest kõneleb üks tema palju tsiteeritud saksakeelne kiri, mille ta saatis 1860. aasta 19. detsembril (vkj) Roomast Vene publitsistile Natalja Grotile (1825–1899) (Lepik 1972: 33–35). Natalja ja

⁹Johann Köleri märkmed erinevatel rahvuslikel teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 13:2, l. 3.

¹⁰Leopold von Pezold Kölerile, Tallinn, 26. juuni 1865 (sks k). — EKM EKLA, f 69, m 5:11, l. 3/5.

¹¹Köleri märkmed Eesti Aleksandrikoolist jt teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 41:1, l. 3/17 p– 3/18.

¹²Köleri autobiograafiline venekeelne märkus, daatumita. — EKM EKLA, f 69, m 23:27, l. 4/7.

tema abikaasa Jakov Grotiga (1815–1897), kes oli slaavi ja skandinaavia keelte filoloog ning hiljem Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemik, oli Köler tutvunud Peterburis juba 1850. aastate keskpaigas ja hoidis nendega lähedasi suhteid ka pärast Euroopa reisilt naasmist (Hinnov 1967; Lepik 1972).

Kõnealune kiri annab tunnistust, et Köleri teadmised nii eesti talupoegade olukorrast kui ka Vene talupoegade pärisorjusest vabastamise käigust olid väga napid. Ehkki ta oli välismaal viibimise ajal kirjavahetuses Natalja venna, pärast Vene talupoegade pärisorjusest vabastamist selle krooniku Nikolai Petrovitš Semjonoviga (1823–1904) (Semjonov 1889–1893; Mironenko 2019: 232–234), millegipärast nad omavahel talupoegade vabastamist Venemaal ei arutanud. Köler uuris selle kohta hoopis Nataljalt ja küsis, kas Nikolai Petrovitš võiks eesti talupoegade küsimuse kõrgemal pool kõne alla võtta (Lepik 1972: 28, 34). Nataljal jäi Kölerile üle vaid vastata, et tema mõlemad vennad ehk siis ka Pjotr Semjonov löid selles aktiivselt kaasa, et kõik eeltööd olid juba ammu lõppenud ning küsimust arutas veel vaid Riiginõukogu. Läänemere kubermangude talupoegade õigusliku olukorra muutmist seal aga tema sõnul ei käsitletavat.¹³

“Lisaäratust” sai Köler Saksa populaarseimast pereajakirjast *Die Gartenlaube*¹⁴ (vrd Kisseljova 2014, nr 2: 90), mida andis 1853. aastast välja pressivabaduse eestvõitleja Ernst Keil (1816–1878), kes oli osalenud 1848. aasta revolutsioonis ja seejärel vangis istunud. 1862. aastal, mil Köler oli veel välismaal, ilmus *Die Gartenlaube*’s artikkel, milles kritiseeriti Eestimaa talupoegade õigusetut olukorda ja nende peksmist 1858. aastal Tallinnas (Hoffmann 1862). Sealt sai ta lugeda kodumaal toimunud asjust! See kõik näitab, et kodumaaga Köleril Euroopa-ajal kontaktid puudusid. Ta tahtis need uuesti luua, olla eestlane ja eestluse eest võidelda. Ta läks tagasi Peterburi, kus

¹³Natalja Grot Kölerile, Peterburi, 28. jaanuar / 3. veebruar 1861 (sks k). — EKM EKLA, f 69, m 2:12, l. 1/2.

¹⁴Johann Köleri märkmed erinevatel rahvuslikel teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 13:2, l. 3.

peeti mind sakslaseks, kuid sakslased ei saanud mind pidada sakslaseks, sest esimesel võimalusel väljendasin ma oma veendumust saksa huvide kohta, mida ma esitasin eestlasena. Veetes [1862.–1863. aasta] talve P[eterburis], siis suvel kiskus mind vastupandamatult kodumaale.¹⁵

1863. aastal oligi Köler Eestimaal ja rahvuslikult meelestatuna joonistas ning maalis usinalt eesti talupoja eluolu. Etnograafia oli toona Euroopas moes. Oma ema ja isa portree kohta, mis võisid sündida juba enne Köleri Euroopasse-minekut, on Köler hiljem kirjutanud: “Oma vanemate portreid ei suutnud ma üksiköikseltselt vaadata, muutusin melanhoolseks.”¹⁶

Tallinnas kohtus Köler Pezoldiga ning nad kavatsesid 1864. aastal koos Eesti saartel maalida, kuid see ei õnnestunud ka 1865. aastal.¹⁷ Pezold hindas kõrgelt Köleri talenti (–d. 1871; Pezold 1901: 137) ja soovis, et Köler oma rahvusliku sisuga maali “Legend” pärast selle valmimist Tallinnas välja paneks, “sest kui Sa tahad sakslastele nende ebaõiglust ette heita, siis on seda parem teha nii, et Sa seda neile otse ütled.”¹⁸ Pezold oli veendunud, et maal tekitab Tallinnas palju vastuseisu, kuid igal juhul tulevat selle eksponeerimine baltisakslastele kasuks. Pezold küsis Kölerilt maalist fotot, mille ta tõenäoliselt ka sai. Oma silmaga nägi Pezold maali alles 1871. aastal Riias ja oli õnnelik, et see seal välja oli pandud. Pezoldi hinnangul polnud teos siiski väga suur õnnestumine, sest kuigi see oli osavalt maalitud, polnud poliitiline sõnum ilma saksakeelse lisaselgitusega “Ärkamine — eesti saaga” arusaadav (–d. 1871).

Teisalt on Pezoldi 1871. aasta retsensiooni üks osa isiklik pöördumine oma vana sõbra Köleri poole, kelle rahvuslusse oli

¹⁵Köleri autobiograafiline venekeelne märkus, daatumita. — EKM EKLA, f 69, m 23:27, l. 4/7.

¹⁶Köleri venekeelsed märkmed. — EKM EKLA, f 69, m 25:12, l. 1/1.

¹⁷Leopold von Pezold Kölerile, Tori, 12. juuli 1863; Tallinn, 1. oktoober 1864 (sks k). — EKM EKLA, f 69, m 5:11, l. 1/1–1/2; 2/3–2/4.

¹⁸Leopold von Pezold Kölerile, Tallinn, 1. oktoober 1864 (sks k). — EKM EKLA, f 69, m 5:11, l. 2/3 p.

ta suhtunud suure poolehoiuga. Arvustuses kordab Pezold oma 1864. ja 1865. aasta kirjade sisu ning avaldab lootust, et Köleri poliitilised vaated muutuvad, eestlaste ja baltisakslaste ühised pingutused maa arengu hüvanguks on siiski võimalikud ja Köler lööb neis kaasa (samas). Köleri poliitiliste vaadete all ei pidanud Tallinnas liberaalse ajalehe *Revalsche Zeitung* toimetajana töötanud Pezold silmas mitte eestlust, vaid Köleri orienteeritust vene rahvuslusele. Ta kirjutas Kölerile 1865. aastal, et teda ja ta Peterburi sõpru olevat halvasti informeerinud tendentslikud ja halvasti Läänemere provintside olusid tundvad vene ajakirjanikud, leides, et vene liberalism on pelgalt üks despotismi uus vorm, vahend sakslaste ründamiseks, mis ei tule lõppkokkuvõttes ka eestlastele kasuks.¹⁹ Köler polnud selle seisukohaga nähtavasti nõus, lõpetas 1865. aastal Pezoldiga suhtlemise ega taastanud seda ka 1871. aastal. Seetõttu on mõisteta, miks Pezold on oma mälestustes Köleris pettunud ja kirjutab temast kui mehest, kellest “sai Peterburis oma rahva entusiastlik preester” (Pezold 1901: 137; Sutrop 2027).

Pezoldi irooniline sõnakasutus polnud juhuslik, sest tema mälestused näitavad, et Köler oli juba Roomas kirikuõpetajate vaenaja, kirjutades, et “religioon oli talle [Kölerile] paplus ja paplus ning papid kõige jälestusväärsem vaimudespootia” (Pezold 1901: 137). Köler oli kujunenud Pezoldi jaoks nüüd ise papiks ja vale tõe kuulutajaks.

Teisalt on siiski fakt, et Köler oli kirikuõpetajate vastane ja need vaated pidid välja kujunema Roomas, kus antiikaja mälestusmärgid olid katoliku kiriku regaalidega “ära kaunistatud” ja peeti lõputuid jumalateenistusi. Nagu eespool märgitud, elas ta kaasa itaallaste võitlusele paavsti ilmaliku võimu vastu. Kindlasti aitasid Köleri kirikuõpetajate, pastorite ning köstrite vaimudespootia vastase meelsuse süvenemisele kaasa vaidlused Pezoldiga, kes märkis oma varastes teostes talurahva madalat haridustaset ([Pezold] 1870: 20). Toonase madala haridustaseme eest said vastutavad olla vaid usutegelased, kes kontrollisid valla- ja

¹⁹Leopold von Pezold Kölerile, Tallinn, 26. juuni 1865 (sks k). — EKM EKLA, f 69, m 5:11, l. 3/5 p.

kihelkonnakoole ning saksastasid sel moel eestlaste noort põlvkonda. Köler ongi meenutanud, et “1863 aastal kodumaal käies leidsin mina et hullumajast tõusnud mõtte “saksastamine” täieste möllamas, mis Eestlasi eksiteele pidi viima”.²⁰ Ta on 1890. aastal kirjutanud:

Mina olen kõikide nende kirikuõpetajate austaja kes tõeste Kristuse õpetuse järel, ligimese armastuses, oma ametit täidavad ja rahval oma ausa eluga eesmärgiks on. Paraku meie maal on aga mehed kes selle eest oma leiba saavad et noortsugu ausa teele juhatada, aga nemad pööravad noort sugu õigelt teelt ära.²¹

KÖLERI VENE-SÕBRAD

Pezoldiga eestlaste saksastamise üle vaieldes olevat Köler talle öelnud: “Minu vastust et seda [saksastamist] Veneriigi valitsus mitte lubada ei või ei saanud balti Saks mitte aru et kül õiged Germania [riigi]saksad, kes seda [samuti] kuulsid minu arvamist õigeaks ja Baltlaste ettevõtmist, võimatumaks pidasivad.”²² Köleril oli põhjust olla enesekindel ja uskuda, et ta saab keisrivõimu truult toetajana olukorda riigis eestlaste kasuks muuta, sest tema sõber Jakov Grot oli aastail 1853–1859 Aleksander II poegade Nikolai Aleksandrovitši (1843–1865), Aleksandr Aleksandrovitši (1845–1894) ja hiljem ka Vladimir Aleksandrovitši (1847–1909) ning Aleksei Aleksandrovitši (1850–1908) kasvataja ja ülemõpetaja (Grot 1895: 43, 45). Lisaks oli 1859. aastal Roomas viibinud Vene õukonnaministeeriumile allunud Keiserliku Kunstide Akadeemia president, keiser Aleksander II õde Vene suurvürstinna Maria Nikolajevna (1819–1876) ostnud tema kui eesti kunstniku akvarelle (Lepik 1972: 32). Maria Nikolajevnal oli ka oluline osa selles, et 1855. aastal sai Köler kunstide akadeemialt oma maali “Herakles toob Kerberose põrguvärvast” eest väikese kuldmedali.

²⁰Johann Köleri käsikiri tegevusest rahvuslasena pealkirjaga “Lugeja ei leia siin...”, [1890]. — EKM EKLA, f 69, m 14:9, l. 2 p.

²¹Samas, l. 11.

²²Samas, l. 2–2 p.

Kas suurvürstinna toetus põhines Köleri kunstiandel või soovitas keegi teda suurvürstinnale? Kelle kaudu tutvus Köler Jakob Grotiga, keda ta on maalinud kolmel korral (1855, 1869, 1899), ja tema abikaasa Nataljaga, keda on maalile jäädvustanud kahel korral (1856, 1872) (Levin 2019: 378, 392–393, 409)? Kirjandusteadlane Mart Lepik on Köleri kirjade põhjal Natalja Grotile oletanud, et Köler võis olla Groti poegade Nikolai (1852–1899) ja Konstantini (1853–1894) joonistusõpetaja ja vahest isegi guverner (Lepik 1972: 25). Lepiku seisukohta joonistusõpetaja kohta on jaganud praegu tunnustatuim Köleri uurija Mai Levin (2019: 58). Kuid kas vaid mõneaastased lapsed vajasisid tõesti kunstiõpetajat, kes oli äsja lõpetanud Peterburi Kunstide Akadeemia? Kui keegi selles peres sellist õpetajat vajas, siis oli see Natalja Grot. Ta kirjutab oma mälestustes, et oli õppinud aastail 1847–1848 Moskvas joonistamist seal juba pikka aega elanud joonistusõpetaja Timmi juures (pole selge, kas oli sugulane baltisaksa litograafi ja kunstniku Wilhelm Timmiga (1820–1895)) ning portreteerimist “suurepärase saksa portretisti” Carl Johann Laschi (1822–1888) juhendamisel (Grot 1900: 113–114).

Köleri Pariisist ja Itaaliast saadetud kirjades Nataljale ei leia ühtegi sõna naise kunstiarrastusest. Seega võis Köleri jaoks otustava tähtsusega tutvus Grotide ja Semjonovitega tuleneda hoopis teistest asjaoludest, kui me seni teame. Näib tõenäoline, et sõprus Grotidega sai alguse hoopis Soomes sündinud arsti Carl von Haartmani (1819–1888) vahendusel (tema kohta vt Kartio 1994; Harju, Seitsalo 2007). Haartmanide perekonnaga tutvus Grot 1840. aastal kohe Helsingisse jõudes, kus ta töötas 1853. aastani Helsingi ülikoolis slaavi keelte professorina. Nagu nähtub tema kirjavahetusest lähedase sõbra, Vene impeeriumis mõjukat kirjandusajakirja *Современник* (1833–1866) välja andnud Vene kirjandusteadlase ning Peterburi ülikooli rektori Pjotr Pletnjoviga (1792–1866), käis kogu Haartmanide perekond ka Pletnjoviga läbi (Grot 1896a, 1: 77). Lisaks aitas ta 1849. aastal Peterburi kolinud noorel Haartmanil leida seal arstide hulgas kontakte (Grot 1896a, 3: 492).

Pletnjov oli olnud tulevase keisri Aleksander II kirjandusõpetaja (Grot 1895: 41) ning ta oli suurvürstinna Maria Nikolajev-

na sõber. Nad pidasid kirjavahetust ning käisid teineteisel külas (Grot 1896a, 3: 611, 687, 704). Kui Pletnjovi soovitusel sai Grotist suurvürstide õpetaja (Grot 1895: 43), siis miks ei võinud Pletnjovi vahendusel saada Haartmanist 1853. aastal suurvürstinna Maria Nikolajevna ihuurst?

Haartman oli huvitatud Madalmaade 17.–18. sajandi kunstist ja tal oli sealt pärit maalikogu (Kartio 1994: 97–122). Võimalik, et mõne kunstiküsimusega seoses tutvus Haartman Köleriga juba enne 1855. aastat, sest sel aastal toimunud kunstide akadeemia tööde näitusel küsinud Maria Nikolajevna Kölerilt, kas Haartman on tema protežee (Kisseljova 2014, nr 1: 88). Ülaltoodud asjaolusid arvestades tundub loogiline, miks Köler on maalinud 1856. aastal Haartmani portree. Tundub usutav, et reisi Soome võttis Köler 1866. aasta suvel ette samuti Haartmani ja Groti soovitusel, et ta saaks peale maalimise tutvuda sealse koolisüsteemi ülesehitusega, mis võinuks olla oluline seoses kavandatava Eesti Aleksandrikooli avamisega. Köler käis Haartmaniga läbi ka hiljem²³ ning Köleri kirjavahetus Carl Robert Jakobsoniga näitab, et viimane oli alates 1868. aastast Haartmaniga seotud²⁴ — ta oli tõenäoliselt Köleri soovitusel saanud Haartmani toona 8-aastase tütre koduõpetajaks (Põldmäe 1966: 723).

Eeltoodu valguses ei tundu juhuslik ka Pletnjovi portree maalimine 1871. aastal. Pealegi on Köleri aadressiraamatus kirjas Pletnjovi abikaasa Aleksandra Vassiljevna Pletnjova (1826–1901) nimi.²⁵ Võimalik, et Kölergi käis Pletnjovidega läbi ning portree tellis pärast abikaasa surma Pletnjova isiklikult, mitte näiteks Grot, ehkki tal olnuks selleks küllaldaselt põhjust (vt nende maalide kohta Levin 2019: 59, 195).

Pärast Itaaliast Peterburi naasmist taastas Köler isikliku läbikäimise Grotide ja Nikolai Semjonovi perekonnaga. Nikolai Sem-

²³Haartmani aadress on kirjas Köleri aadressiraamatus, vt EKM EKLA, f 69, m 25:13, l. 1/5 p).

²⁴Jakobson Kölerile, Tartu, 21. august 1870. — EKM EKLA, koo-piad, m 17:5, l. 9.

²⁵Johann Köleri aadressiraamat. — EKM EKLA, f 69, m 21:36, l. 1/7 p.

jonovit iseloomustas erakordselt hea huumorimeel ning ta olevat olnud oma sõpradele “kõige ustavam vasall üldse” (Semjonov-Tjan-Šanski, Zadneprovskaja 2012: 42–43). Nikolai Semjonovi perekonna liikmetest valmisid maalid aastail 1876–1878 (Levin 2019: 397, 399). 1862. aastal oli Peterburis tagasi ka Pjotr Semjonov, kellega Köler sõbrunes ning keda maalis 1869. aastal (samas: 391). Pjotr oli aastail 1853–1857 olnud end täiendamas välismaal ja teinud ka ekspeditsiooni Ida-Turkestani Tjan-Šani mäestikku, mille tulemusel liideti piirkond Vene impeeriumiga. Sellest ka Semjonovi keisrilt saadud austav liignimi Tjan-Šanski, mis omistati talle 1906. aastal.

1864. aastast puhkas Grotide perekond peaaegu igal suvel Krasnaja Sloboda mõisas, Nikolai perekond vanematelt päritud Urussovo mõisas ja Pjotri perekond tema abikaasa Gremjatška mõisas (kõik Rjazani kubermangus). Pole andmeid, et Köler oleks suvitanud Grotide pool, küll aga Nikolai perekonna juures Urussovos ja Pjotri juures Gremjatškas. Ta oli Urussovos esimest korda 1868. aasta suvel, mil alustas Pjotri portreed (vt Levin 2019: 193–195). Nikolai saatis pärast külaskäiku Kölerile mälestuseks foto oma perekonnast koos Köleriga (vt samas) ja kirjutas daatumita kirjas: “Tuba ootab Teid [Urussovos]. [---] Me mõtleme Teist väga sageli. Eriti armastab Teid meie Jakov Abramovitš [Urussovo mõisavalitseja]. Kõik räägivad Teist ja olete meile siin äärmiselt sümpaatne.”²⁶ 1872. aasta suvel ootas Nikolai Semjonov Kölerit taas Urussovosse.²⁷ 1881. aastal pidas Nikolai vajalikuks Kölerile kirjutada, et neil oli külas Pjotr Kropotkin (1842–1921) koos perega, mis näitab, et Köler pidi andekat Vene geograafi ja tuntud anarhisti samuti tundma. Maalide dateeringute ja kirjade põhjal saab väita, et Köler käis Urussovos ja Gremjatškas veel 1882. aastal. Neid külaskäike oli aga kindlasti rohkem, sest 1883. aastal kirjutas Pjotr Semjonov Kölerile, et

²⁶Nikolai Semjonov Kölerile, [Urussovo, 31. august] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 5/9 p–5/10.

²⁷Nikolai Semjonov Kölerile, Peterburi, 6. juuni 1872 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 1/1.

tema ja pere ootavad Kölerit jälle külla.²⁸ Ühtlasi huvitus Nikolai Semjonov Köleri rahvuslikust tegevusest. Ta kirjutas Kölerile 1881. aasta 26. juunil (vkj): “Lehtedest saime teada, et Teie [eestlaste] deputatsiooni eesotsas pidasite improviseeritud kõne [keisrile ja keisrinnale 19. juunil 1881]. Oleks väga huvitav Teie käest isiklikult kuulda, kuidas ja mis kõik toimus.”²⁹

Semjonovite vahendusel tutvus Köler rahandusministeeriumi nõukogu liikme Aleksander Girsiga (1815–1880). Girsi abikaasa Aleksandra Ivanovna Girs (1826–1867) oli Semjonovi vanaema Bunina venna lapselaps, keda Köler mainis 1858. aasta 5. jaanuaril (ukj) Pariisist saadetud kirjas Nataljale (Lepik 1972: 27). Girsi kõige parem sõber oli Jakovi vend, rahandusministeeriumi maksude kogumise departemangu direktor Konstantin Grot (1815–1897) (P. Semjonov-Tjan-Šanski 1917: 190).

Köleri olulisim tutvus Nikolai Semjonovi vahendusel oli loodusteadlase Nikolai Danilevskiga (1822–1885). Nikolai ja Pjotr olid Danilevskiga lähedased sõbrad juba Tsarskoje Selo lütseumis õppimise ajal (samas: 171). Pjotr Semjonov iseloomustab oma mälestustes Danilevskit nii:

[Ta] oli äärmiselt originaalne ja sümpaatne isik, [...] kelle tema isa pani juba varases nooruses Tartusse õppima, kust ta astus Tsarskoje Selo lütseumi. Ta oli oma klassis kõige andekam ning lütseumi õpilastest kõige mitmekülgsemalt haritud. [...] Danilevski oli äärmiselt erudeeritud: me lugesime temaga peale meie erialaraamatute — loodusteadustest — hulgaliselt raamatuid ajaloost, sotsioloogiast, poliitilisest ökonoomiast ning kõigele lisaks oma aja parimaid ajalooteoseid Prantsuse revolutsioonist ja kõiki originaalteoseid sotsialistlikest õpetustest ([François Marie Charles] Fourier, [Claude Henri de Rouvroy, Comte de] Saint-Simon, Robert [Owen] jne) (samas: 180).

Danilevski ja Pjotr olid Peterburi ülikoolis õppimise ajal käinud utopist-sotsialisti Mihhail Petraševski (1821–1826) koosolekutel.

²⁸Pjotr Semjonov Kölerile, [Peterburi], 29. juuli 1883 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:31, l. 1/2.

²⁹Nikolai Semjonov Kölerile, Urussovo, 26. juuni 1881 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 3/5.

1849. aasta lõpul Danilevski arreteeriti ja saadeti viieks aastaks asumisele (Kožurin 2020: 25).

Asumisel oleku ajal õnnestus Danilevskil liituda mitmekülgse baltisaksa loodusteadlase Karl Ernst von Baeri (1792–1876) ekspeditsioonidega Kaspia merele (1853–1857) ja Aasovi merele (1862). Sealt naasis ta 1862. aasta sügisel Peterburi. Tõenäoliselt kohe pärast Köleri tagasipöördumist Itaaliast Peterburi sai Danilevski Köleriga tuttavaks.

1864. aastal ostsid Danilevskid Krimmis Mšatka mõisa ja 1867. aastal kolisid sinna elama (samas: 10–11, 19, 28). Köler oli Nikolai Danilevski juures sageli mitme kuu kaupa külas ja samuti viibis seal Nikolai Semjonovi klassivend, filosoofist slavofiil Nikolai Strahhov (1828–1896) (Grot 1896b: 10; Kožurin 2020: 10–11, 19, 28). Erinevad andmed näitavad, et Köler veetis ajavahemikul 1872–1881 Danilevskite pool kõik suved. Samuti käis ta Mšatkas ka 1880. ja 1890. aastatel, kuid mitte igal aastal. Ta oli Mšatkas oodatud külaline.³⁰ Olga Danilevskaja kirjutas Kölerile ühes kirjas, et “kannatamatult ootasin Teie tulekut, Te olete meile nagu kallis sugulane”.³¹ Teises kirjas aga märkis: “Kas tulete meile varsti külla, meil on ilma Teieta igav.”³² Olga Danilevskaja kirjadest tuleb välja, et Köleril olid Mšatka mõisas oma faasanid.³³

Semjonovite ja Danilevskite kirjad näitavad, et Köler oli väga abivalmis. Alatasa telliti temalt enne külaskäike Urussovosse või Mšatkaske näiteks prantsuskeelseid raamatuid, liimi, lampe ja muud, mida maakohas polnud saada.³⁴ Samuti varustas Köler korduvalt rahaga Danilevskite perekonna Peterburis elavaid lap-

³⁰Pjotr Semjonov Kölerile, [Peterburi], 29. juuli 1883 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:31, l. 1/2; Nikolai Danilevski Kölerile, [Mšatka, 25. september] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:27, l. 10/19.

³¹Olga Danilevskaja Kölerile, [Mšatka, 22. juuli] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:28, l. 8/15.

³²Olga Danilevskaja Kölerile, [Mšatka, dateerimata] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:28, l. 11/21.

³³Samas.

³⁴Nikolai Semjonov ja Nadežda Semjonova Kölerile, Urussovo, 26. juuni 1881 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 3/5 p, 3/6 p;

si,³⁵ kuid ka kunstihuviline Pjotr Semjonov andis talle soovitusi maalide müügiks.³⁶ Lisaks aitas Köler vahendada Danilevskite mõisas toodetud veini müüki Peterburis ja tema kirjavahetuses Danilevskitega oli alalõpmata juttu viinamarjadel levivast viinapuutäist, mis taimi armutult hävitas.³⁷ Köler saatis viinapuutäisid isegi Mšatkast Peterburi, kus neid uurisid mikroskoobiga nii Pjotr Semjonov kui ka tema kälimees, riigikantseleis töötanud Vladimir Sabler (1845–1929).³⁸

Köler, Semjonovid ja Danilevski olid ligikaudu üheeaalised. Näib, et Köler oli Semjonovitele ja Danilevskitele oma loomult lähedane, kuigi tal polnud loodusteaduslikku haridust ega filosoofia-alast ettevalmistust, nagu enamikul tema sõpradest. See polnud aga mingi takistus. Kas Köler oleks oma 1884. aastal stenografeeritud meenutustes maininud Saksa evolutsiooniteooretikut ja darvinisti Ernst Haeckelit (1834–1919) (Köler 1886: 348; Kisseljova 2012a: 175, 2014, nr 2: 85), kellega ta juhtus kokku 1859. aastal Napolis, kui tal polnuks teadmisi Darwini teooriast ja sõprust antidarvinist Danilevskiga? Vaevalt küll. Pealegi pühendas Danilevski vaid aasta hiljem, 1885. aastal ilmunud teose *Darvinism* “Lapsepõlve seltsimehele ja kõige sädelevamale sõbrale Nikolai Petrovitšile” (Danilevski 1885: iii).

Nikolai Danilevski Kölerile, [Mšatka, 17. august], [Mšatka, 2. juuli] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:27, l. 7/13, 12/23; Olga Danilevskaja Kölerile, [Mšatka, dateerimata] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:28, l. 11/21 p–11/22.

³⁵Nt Nikolai Danilevski Kölerile, [Mšatka, 10. august] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:27, l. 9/17; Olga Danilevskaja Kölerile, [Mšatka, dateerimata] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:28, l. 12/23 p–12/24.

³⁶Pjotr Semjonov Kölerile, [Peterburi], 4. märts 1887; 1./13. detsember 1889 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:31, l. 6/9, 3/4–3/4 p.

³⁷Olga Danilevskaja Kölerile, [Mšatka,] 12. juuli (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:28, l. 8/15.

³⁸Nikolai Semjonov Kölerile, Peterburi, 4. oktoober 1880 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 2/3.

KÖLERI JA TEMA VENE SÕPRADE MAAILMAVAATEST

Pjotr Semjonovi mälestuste esimene köide (P. Semjonov-Tjan-Šanski 1917), Jakov Groti poegade Nikolai Groti raamat slavofiilist ja filosoofist Nikolai Strahhivist (Grot 1896b) ning Konstantin Groti raamat oma õpetajast slavofiilist, Peterburi ülikooli ajaloo professorist Vladimir Lamanskist (1833–1914) (Grot 1915) annavad hea ülevaate Semjonovite ja Grotide tutvusringkonna ning maailmavaate kohta.

Mõlemad Semjonovid, Girs ja Danilevski olid 1840. aastate lõpust või 1850. aastate algusest kõik 1845. aastal asutatud Vene Geograafiaseltsi aktiivsed liikmed. Seejuures oli Girs aastail 1849–1851 seltsi sekretär. Nende kaudu tutvus Köler Vladimiri venna Jevgeni Lamanskiga (1825–1902), hilisema Vene riigipanga juhiga. Jevgeni Lamanski oli koos Danilevskiga osalenud Petraševski ringi tegevuses ning 1849. aasta lõpul arresteriti temagi (Bugrov 2015: 17). Lamanski oli Vene Geograafiaseltsi sekretär aastail 1854–1859 ning tema eesistumisel võeti 1865. aastal seltsi etnograafiasektsiooni liikmeks vastu noorlätlane Krišjanis Valdemārs (Issakov 1961: 71). Köleri aadressiraamatus on kirjas Lamanski nimi.³⁹ Lamanskit on Köler maalinud koguni neli korda, aastatel 1869, 1874, 1876 ja 1885 (Levin 2019: 195–196). 1873. aastal värbas Köler Lamanski Keiserliku Vene Kaubalaevastiku Edendamise Seltsi Peterburi osakonna liikmeks (Valdemārs 1997: 264), mille liikmeskonda ta ka ise kuulus. Köler on maalinud veel ühte Vene Geograafiaseltsi tipptegitjat — mitme geograafilise ekspeditsiooni juhti ja 1860. aastast senaatorit Jegor Kovalevskit (1809–1868). Aastail 1857–1865 oli Kovalevski seltsi presidendi ja mereministri suurvürst Konstantin Nikolajevitši (1827–1892) abiline (Semjonov 1896: 59, 156).

Semjonoveid, Lamanskeid, Grote ja Danilevskit ühendas armastus vene inimese vastu — nad olid tulised vene rahvuslased. Ühel või teisel moel olid nad kõik osalenud Vene talupoe-

³⁹Johann Köleri aadressiraamat. — EKM EKLA, f 69, m 25:13, l. 1/7.

gade pärisorjusest vabastamisel ning nende soov oli Vene talupoegi “äratada”. Nende hinnangul oli neid 1840. ja 1850. aastatel takistanud selles töös Vene Geograafiaseltsi juhtkond, mis koosnes baltisakslastest eesotsas Baeriga. Baer oli seltsi esimene etnograafiasektsiooni juht ja ta algatas Vene impeeriumis väikerahvaste uurimise (esimene ekspeditsioon suundus liivlaste juurde) (Suhhova 1990; Tammiksaar 2009; Tammiksaar, Kalling 2018).

Vene rahvuslaste soov oli tõugata (balti)saksa teadus juhtpositsioonilt nii geograafiaseltsis kui ka Peterburi Teaduste Akadeemias, laiemalt aga kogu Vene impeeriumis. Nende huvi ei olnud esmatähtsana uurida impeeriumi väikerahvaid, vaid hoopis “suurt vene rahvast”, mis nende hinnangul oli oma “rahvalikkuses” (*народность*) uurimata. Selle suuna eestvedajad geograafiaseltsis olid Nikolai Nadeždin (1804–1865) ja slavist Izmail Sreznevski⁴⁰ (1812–1880) (Semjonov 1896: 37–47; Knight 1998, 2009). 1848. aastal sunniti Baer etnograafiasektsiooni juhi kohalt lahkuma ja tema ameti võttis üle Nadeždin. 1850. aastal toimus geograafiaseltsi juhtimises täielik pööre ja baltisaksa teadlaste asemele valiti seltsi nõukogusse vene teadlased. Semjonovil jäi vaid üle rõõmsalt sedastada, et “16 seltsi nõukogu liikme hulgas oli 1850. aastal järgi ainult neli mittevene nime” (Semjonov 1896: 59). Selts oli allutatud vene rahvuslaste kontrollile ja nüüd oli vendadel Semjonovitel ja Lamanskitel võimalik uurida “vene maailma” ja etnograafiat (Grot 1915: 8).

Peale vene rahvuslaste olid Köleri sõbrad ka slavofiilid, kes leidsid, et Venemaal on oma eriline missioon, mis erineb teiste Euroopa riikide arengumudelist. Sellise maailmavaate propageerija oli Vene Geograafiaseltsis ja Peterburi ülikoolis professorina ning alates 1861. aastast Pletnjovi järel rektorina töötanud Sreznevski. Tema õpilane oli Vladimir Lamanski, kelle õpetuse üks olulisemaid tugipunkte oli eraldada teineteisest kreeka-slaavi ja romaani-saksa maailm ning näidata Saksa ohtu

⁴⁰Izmail Sreznevski poeg Boriss (1857–1934) oli aastail 1894–1918 Tartu ülikooli füüsikalise geograafia ja meteoroloogia õppetooli korraline professor.

“Kirglik ja sõjakas...”

kreeka-slaavi maailmale (V. Semjonov-Tjan-Šanski 1915). Näiteks astus Lamanski 1866. aastal teravalt välja impeeriumi ainsa võõrkeelse — saksakeelse Tartu ülikooli vastu, pidades seda “kunstlikuks saksastamise kasvulavaks” (Issakov 1961: 86). Lamanski sai oma seisukohtades tuge Moskva slavofiil Ivan Aksakovilt (1823–1886), kes kritiseeris Vene ajakirjanduses teravalt baltisaksa rüütelkondade privileege ning saksakeelset Tartu ülikooli (Aksakov 1887: 3–167). Lamanski oli juba koolipõlves astunud kontakti teise Moskva slavofiili Katkoviga, kes propageeris vene ühiskonnas rahvusliku poliitika vajalikkust, kritiseeris eestlaste ja lätlaste saksastamist baltisakslaste poolt ning pidas samuti võitlust saksakeelse Tartu ülikooliga Vene impeeriumis (Katkov 1869; Grot 1915: 7; Issakov 1961: 87; Kotov 2025: 146–147). Kölergi oli oma märkmete põhjal jõudnud samale seisukohale: “[R]iigi keel peab igal pool veneriikis ametlik keel olema Universtitätit teistel keeles on V[ene] riigi lõhkumine kudas seda Tartu saksa suurkool näitanud ta on saksastanud eestlastest vene vastalisiks harinud.”⁴¹

Danilevski hindas Katkovi ja tema aastail 1851–1856 ja 1863–1887 toimetatud Moskva ülikooli poliitilist ja kirjanduslikku ajalehte *Московские ведомости* väga kõrgelt. Ta kirjutas:

Suurima tellijate hulga ja suurima mõjuga ajaleht [Venemaal] on kahtlemata Moskovskije Vedomosti (Moskva Uudised). Kas ta kuulutab mingit uut õpetust, kas ta sunnib oma veendumusi peale publikule? Enamikul juhtudel ei tee ta seda. Ta haarab üksnes kindlas taktis seda huvi, mis ühiskonnas juba olemas on, ehkki tõenäoliselt polegi tema teenistuses läbinägelikku vaimulikku, kes teeks talle teatavaks ühiskondliku arvamuse seisundi (Danilevski 2013: 382).

Ka Kölerile tähendas Katkov palju. 1868. aastal teatas Nikolai Semjonov, et Jakov Grot on juba Peterburis ja kui ka Köler sinna läheb, näeb ta seal Katkovi.⁴²

⁴¹Johann Köler eesti keelest. — EKM EKLA, f 69, m 14:4E, l. 3.

⁴²Nikolai Semjonov Kölerile, [Urussovo, dateerimata] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 5/10 p.

Teine Vladimir Lamanskile lähedane inimene Moskvas oli Juri Samarin (1819–1876), kes oli väga aktiivne Vene talupoegade pärisorjusest vabastamise eestvõitleja (Grot 1915: 7; Mironenko 2019: 225, 229, 231–234). Samarin tundis hästi talupoegade õigusetut olukorda Läänemere kubermangudes, sest oli Läänemere-maade Komitee⁴³ sekretärina aastail 1846–1849 võtnud osa eesti ja läti talurahva kohta käivate seaduseelnõude ettevalmistamisest ning pidi seejärel oma baltisaksavastase kriitika tõttu käsikirjas Riia linna kohta kaks nädalat Petropavlovski kindluses vangis istuma (Tobien 1925–1930, 1: 132; Polunov 2026: 74–75). Köler tundis Samarini töid⁴⁴ ning Samarini 1868. aastal alustatud võitlus baltisaksa privileegide vastu oli talle meelt mööda (Samarin 1868; vt Issakov 1961).⁴⁵

Ükskõikseks ei jätnud Kölerit ka Danilevski 1869. aastal slavofiilide ajakirjas *Заря* ilmunud teos “Venemaa ja Euroopa: Slaavi maailma vaade kultuurilis-poliitilistele suhetele germaani-romaani maailmaga”, mis ilmus 1871. aastal ka eraldi raamatuna (Kožurin 2020: 7). Danilevski alustas oma raamatut Euroopas kehtinud jõujoonte muutumisest seoses Saksa riikide ühendamisega Preisimaa ümber. Ta kritiseeris baltisaksa “ultrapatrioote” selle eest, et nood lootsid Preisimaaga ähvardades säilitada oma privileege Läänemere provintsidest ja endiselt kontrollida eesti ja läti rahvaid (Danilevski 2013: 7, 41, 598). Saksa kunagistest valutustest Eesti- ja Liivimaal kirjutas Danilevski nii:

Kes olid selle maa vallutajad: kas venelased, s.t. slaavlased, kes liidus erinevate tšuudi hõimudega rajasid Vene riigi ning töid rahulikult teel kristluse koos hariduse ideedega sellele Läänemere-

⁴³Läänemere-maade Komitee oli keisri alluvuses töötanud seadusandlik kogu aastail 1846–1876, kes valmistas ette seadusandlikke akte agraarreformide läbiviimiseks Läänemere provintsidest. Komitee koosseisu kuulusid Eesti-, Liivi-, Kura- ja Saaremaa rüütelkondade esindajad ning mitu ministrit. Kokku esitas komitee keisrile 36 seaduseelnõu (nt passiseadus, vallaseadus) (Tobien 1908).

⁴⁴Vrd И. Кёлер, “О земских повинностях”, [pärast 1893. aastat]. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 15:6, l. 2/32 p.

⁴⁵И. Кёлер, “Земство в Прибалтийском крае”, [pärast 1895. aastat]. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 15:3, l. 6 p.

äärsele maale niisamuti nagu oma riigi ühist füüsilist tervikut moodustavatesse osadesse — või siis kutsumatud ja palumatud saksa avantüristid, kes ilmusid siia tule ja mõõgaga levitama paavstide vaimulikku võimu, pöörama pärismaalasi orjusse ning omandama võõrast vara? (Samas: 40–41.)

Köler jagas Danilevski seisukohta. 1890. ja 1891. aastal kirjutas ta, et venelased ja eestlased asutasid koos Vene riigi.⁴⁶ Selle teesi esitas Köler 19. juunil (vkj) 1881. aastal peetud kõnes 17 eesti seltsi vastuvõtul keisri ja keisrinna ees (vrd Eestirahva. . . 1881).⁴⁷ Teisel märkmepaberil seisab:

Mina ei ole mitte sakslaste vastaline kellele [hulgas] mul sõpru küllalt on aga mina olen Preussi militarismus vastu kes tahab kõiki Europlasi oma alla heita — ma olen baltlaste vastaline kes oma erakasude pärast rahvast rõhuvad.⁴⁸

Teises kohas kirjutas ta aga, et kui Saksamaa vallutaks Eesti ala uuesti, poleks sellest midagi head oodata, sest sakslased ei armasta eestlasi ega pole nende truuduse peale kindlad: siis võtaksid nad neilt maa “kas ostu viisil” jälle ära ja eestlastel ei jääks üle muud, kui “Venemaale töölisteks väljarändada kus kõik teised Eestisugu rahvad elavad.”⁴⁹

Nii Lamanskit kui Danilevskit ühendas mõte, et kõikide slaavi rahvaste ühiseks eesmärgiks peab olema slaavlus ja lõppkokkuvõttes üks riik (Danilevski 2013: 173). Seegi mõte oli Kölerile oluline, sest eestlaste ja lätlaste maa oli jagatud kolme kubermangu vahel. 1881. aastal mindigi keiser Aleksander III vastuvõtu-

⁴⁶И. Кёлер, “О необходимости выкупа крестьянских земель в Прибалтийском крае по правительственной оценке”, [1890–1891]. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 13:7, l. 1/1–1/1 p.

⁴⁷И. Кёлер, “По балтийскому вопросу. Необходимость обязательного выкупа крестьянских земель”, [1891]. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 13:6, l. 20 p; И. Кёлер, “Земская реформа и решение балтийского вопроса посредством аграрного”, [пärast 1897. aastat]. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 15:2, l. 1/13.

⁴⁸Köleri märkmed baltlastest. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 13:2, l. 1–1 p.

⁴⁹Johann Köleri käsikiri tegevusest rahvuslasena pealkirjaga “Lugeja ei leia siin. . .”, [1890]. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 14:9, l. 4.

le ettepanekuga ühendada eestlastega asustatud ala Eesti kubermanguks ja lätlastega asustatud ala Läti kubermanguks. Lisaks sooviti, et kohtu keel peaks olema põlisrahva keel, mida mõisnikud kõik oskavat ning mida juristid peaksid seetõttu kohustuslikus korras ülikoolis õppima (Eestirahva saadikute... 1881). Köler pidas ennast ainuisikuliselt selle ettepaneku eest vastutavaks (Päss 1940: 484). Seni on olnud ebaselge, kes oli(d) 1881. aastal keisrile esitatud märgukirja autor(id) ja üldse kogu idee taga. Küll on pakutud märgukirja koostajatena Jakobsoni, Mihkel Vesket (1843–1890), Märt Mitti (1833–1912), kuid nimetatud on ka Kölerit (Raun 1987: 65–66; Jansen 1997: 111–112, 2007: 419; Laar 1995a: 117–118, 1995b: 16–17). Köler on aga kirjutanud, et audientsi organiseeris tema — koostas märgukirja peamised punktid ja oli ka üks kõnepidajaid — ning oli selle saavutuse üle väga uhke. Märgukirja üleandmise järel “olen sagedaste eestirahva isaks nimetud,”⁵⁰ kirjutas Köler. See on tõsi, sest 17. aprillil 1899 ilmunud Köleri nekroloogi pealkirjastas ajaleht *Olevik* kui “Isa Köler” ja rõhutas Köleri tähtsust 1881. aasta märgukirja esitamisel.

Maks Päss on pidanud 1881. aastal esitatud Eesti ja Läti kubermangu nõuet 1917. aastal teostunud Eesti Maapäeva eelkäijaks (Päss 1938a). Hilisemad uurijad on samuti hinnanud 1881. aasta märgukirja kõige olulisemaks ärkamisaja poliitiliseks dokumendiks (Raun 1987: 65–66; Jansen 1997: 113–114). Köler läks oma nõudmistes aga veelgi kaugemale. 1891. aastal valitsusele koostatud märgukirja põhjal tuli anda Eesti ja Läti kubermangule teatav autonoomia, et eestlased ja lätlased saaksid arendada suures Vene riigis oma elu ja oma keelt.⁵¹

Eestlaste kubermangu idee siiski ei teostunud. Köler kirjutas ebaõnnestumisest nõnda: “Kui Eestirahvas ei saa ühe Gubernanguse ühentatud siis on se baltlaste süüpäraest kes valitsust kartma ajasid et Eestimaa ühendamise läbi lahutust Venemaaga ta-

⁵⁰Köleri märkmed. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 41:5, l. 5.

⁵¹И. Кёлер, “По балтийскому вопросу. Необходимость обязательного выкупа крестьянских земель”, [1891]. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 13:6, l. 1/24, 1/38.

hetakse.”⁵² Ehkki baltisakslased tõesti rääkisid, et eestlased tahtnud oma nõudmistega eestlaste riiki ehk “Esten-Reich’i” saavutada (Kruus 1957d: 207), siis Köler seda küll ei taotlenud. Vene-maast lahkulöömist ei pidanud Köler mõistlikuks, sest eestlased olevat selleks liiga väike rahvas ega suutvat suurvõimude omavahelises kempluses nagnii iseseisev olla ega oma iseseisvust rahaliselt kindlustada. Pealegi olevat “küllalt selgeks saanud et Veneriigi kasu eestlaste kasuga ühte läheb, siis on sellega ka selge et lahusus venemaast eestlastel kahjuks on.”⁵³ Vene jurist ja ajaloolane Boriss Nolde (1876–1948) on aga Samarini tegevust, Manasseini revisjoni ning sellele järgnenud Aleksander III impeeriumi unifitseerimispoliitikat Läänemere kubermangudes analüüsides jõudnud seisukohale, et sellise poliitika tulemuseks oli eestlaste ja lätlaste rahvustunde oluline tugevnemine ning Eesti ja Läti vabariigi sünd (Nolde 1926: 201; Kotov 2025: 150).

Pole kahtlustki, et Köleril oli oma vene sõprade kõrgintellektuaalses seltskonnas huvitav, ja see kehtis ka vastupidi: elava loomu, otsekohese ütlemisega ja oma eestluse üle uhke Köler pidi omakorda nende vaimule kosutust pakkuma. Olid nad ju kõik äratjad ehk siis enda hinnangul ühe asja eest väljas. Oma sõprade seltskonnas puutus Köler kokku Vene impeeriumi ja selle arengut ehk “vene maailma” puudutavate küsimustega. Usk keisrivõimu ja saksavastasus, mis oli Kölerile omane, ühendas teda oma vene sõpradega ja pidi teda veenma, et ta on võitluses baltisaksa privileegide vastu Läänemere kubermangudes õigel teel.

Seetõttu polegi üllatav, et Peterburi Teaduste Akadeemia erakorraline akadeemik, orientalist Anton Schiefner (1817–1879), kes käis Köleriga 1860. ja 1870. aastatel Peterburis tihedamini läbi, kirjutas 1870. aasta 18. aprillil (vkj) Kreutzwaldile: “Viimane [Köler] näeb meie eestlaste ja nende isandate vahekordi slaavi optiku käest ostetud prilli läbi” (Kreutzwald 1953: 454). Schiefneri märkuse põhjustas 1870. aasta kevadel Philipp Karel-

⁵²Johann Köleri märkmed erinevatel rahvuslikel teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 13:2, l. 24 p.

⁵³Johann Köleri käsikiri tegevusest rahvuslasena pealkirjaga “Lugeja ei leia siin...”, [1890]. — EKM EKLA, f 69, m 14:9, l. 36.

li (1806–1886) juures lahvatanud tüli Köleri ja Eestimaa kubermangu tervishoiuosakonna inspektori Johann Eduard Falcki vahel (1812–1904) seoses Ferdinand Johann Wiedemanni (1805–1887) saksa-eesti sõnaraamatu ilmumisega. Kreutzwald vastas Schiefnerile 21. aprillil (vkj) ja nimetas Kölerit peorõõmu inetuks rahurikkujaks, kes ei

t a h a fakte näha, vaid arvab olusid oma pettekujutluse järgi kõige õigemini tundvat. Kuidas K[öler] nii ägedaks sakslaste õgijaks on muutunud, pole ma iialgi selgitada suutnud, haigus peab tal veres olema ja iga päev väljastpoolt uut toitu saama, sest punased — nagu ma kuulen — härra Jakobson & konsordid olevat professoriga intiimses läbikäimises (Kreutzwald 1953: 456).

KRIŠJANIS VALDEMĀRSI, KÖLERI JA JAKOBSONI MAAILMAVAADE NING KOOSTÖÖ

Köleri “slaavi optiku prillide” ja “sakslaste õgimise” taga ei saa näha mitte ainult tema vene sõpru, vaid ka läti rahvusliku liikumise suurkuju Krišjanis Valdemārsi mõttemaailma ja põhimõtteid. Valdemārsist kujunes Köleri kõige tähtsam kaasvõitleja, kelle pädevusele ja kogemusele Köler pidevalt tugines. Valdemārsi tähtsuse kohta läti rahvuslikus liikumises on kirjutanud tema kirjavahetuse väljaandjad: “Vaieldamatult on ta kõige tähtsam läti rahva esindaja 19. sajandil. Tema saavutused ja kartmatus on läti rahvusteadvuses muutunud legendiks ja eeskujuks ning ta sümboliseerib lätlaste ja Läti hilisemat edu” (Valdemārs 1997: 970). Eesti ajalehedki märkisid Valdemārsile pühendatud nekroloogides tema olulisust läti rahvuslikule liikumisele (Kr. Valdemar... 1891; Ls. 1891). Näiteks kirjutas *Postimees* oma pikas järelehüüdes: “Rahu Sinu põrmule, Sa tüdimata ja suur töömees! Ka Eesti rahvas paneb vaimus oma tänapärgasid Su hauale ja peab Su mälestust auu sees!” (Ls. 1891, 4: 3.)

Nüüdseks on Valdemārsi sidemed Eestiga ja tema tähtsus eesti rahvusliku liikumise arenguloos vajunud paljuski unustusehõlma, ehkki tema sidemetest Köleriga on kirjutatud (Kampmann (= Kampmaa) 1910; Pukits 1936: 270–273; Kruus 1957a; Pussars 1983). Näiteks on Friedebert Tuglas oma raamatus *Eesti Kirja-*

meeste Selts märkinud, et Valdemārsi mõjul sidus Köler kokku Peterburi eesti patriootide ringi (Tuglas 1932: 21–22). Vähem on teada, et Valdemārs üritas Moskvas rahvahariduse ministeeriumi rahaga välja anda eesti-vene ja vene-eesti sõnaraamatut, kuid ei leidnud sobivat toimetajat, kes oleks võtnud nii suure töö enda kanda (Valdemārs 1997: 433).

Valdemārs oli aastail 1854–1858 õppinud Tartu ülikoolis majandusteadusi. Tartus koondas ta sealsed läti üliõpilased, hakkas korraldama “Läti õhtuid” (Ls. 1891, 2) ja andis oma rahvusest kõigile teada ukssel rippuva sildiga “Siin elab läti üliõpilane Krišjanis Valdemārs” (Nazarova 2011: lõik 13). Juba väga varases nooruses oli ta innustunud meresõidust. Ülikooli ajal uuris Valdemārs Vene kaubalaevastiku arengut ja jõudis järeldusele, et selle kiire edenemine on võimalik vaid juhul, kui madalamatest seisustest noormehi merekoolides koolitatakse. See oli ka realistlik võimalus lätlasi ja eestlasi teoorjusest välja aidata, anda neile omakeelset haridust ja maksta kaubalaevastikus korralikku palka. Juba ülikooli ajal 1857. aastal avaldas ta oma esimese sellealase uurimuse ([Valdemārs] 1857).

Valdemārs oli veendunud, et ta saab lätlaste äratamisele, nende tõusule ühiskondlikul redelil ja majandusliku jõukuse kasvatamisele kõige paremini kaasa aidata Peterburis, väljaspool baltisaksa ühiskonda. Tema nekroloogis on kirjas, et Valdemārs nägi oma pooleliolevat missiooni nii:

Loodame tulevikust rahulikumaid aegasid ja enam ühtemeelt suguvendade vahel, — siis saavad tulevased ajad Läti rahval kerged olema... [---] Suuremad tööd on alles meil ees; suurem osa rahvast uinub alles sügavas vaimu pimeduses. Aga äratajate arv kasvab ja paljude jõududega võib ka palju korda saata (Ls. 1891, 4: 3).

Valdemārs astus 1859. aastal Peterburis rahandusministeeriumi teenistusse ja kirjutas artikleid Peterburi Teaduste Akadeemia välja antud *St. Petersburger Zeitung*’ile, sh vajadusest vabastada Kuramaa talupojad teoorjusest (nt [Valdemārs] 1859), ning mere-ministeeriumi ajakirjale *Морской сборник* Vene kaubalaevastiku nõrkusest võrreldes teiste suurte mereriikidega. Ta märkis, et alama klassi merekoolide asutamisega üsnagi haritud lätlaste

ning eestlaste jaoks on võimalik kiiresti tõsta Vene kaubalaevastiku võimekust (Valdemärs 1860, 1862).

Vene mereminister ja Vene Geograafiaseltsi president Konstantin Nikolajevitš tundis 1860. aastal isiklikult huvi ajakirjas *Морской сборник* avaldatud Valdemärsi seisukohtade vastu (Valdemärs 1997: 79–82; Voronins 2002). Suurvürsti ei huvitanud esijoones kaubalaevastiku, kuivõrd sõjalaevastiku reform. Ta tahtis sunniviisiliselt värbamiselt üle minna vabatahtlikule ja pidas vajalikuks uurida, kui paljud rannäärased elanikud Läänemere provintsidest oleksid selleks valmis. Valdemärs oma alama klassi merekoolide asutamise ideega sobis selleks missiooniks ideaalselt (Nazarova 2011: lõigud 19–21; Tannberg 2023: 185–187).

1860. aastal komandeeriti Valdemärs mereministeeriumi juurde ja isiklik suhtlus suurvürstiga, kes oli olnud Vene talupoegade pärisorjusest vabastamise komitee esimees,⁵⁴ tõstis märkimisväärselt tema rahvuslikku eneseteadvust. 1860. aasta aprillist kuni augustini reisis Valdemärs läbi nii Eesti-, Liivi- kui ka Kura-maa rannikupiirkonnad ning käis 1861. aastal Saksamaal sealse merekoolide haridusprogramme uurimas (Nazarova 2011: lõigud 19–23). Mereministri heakskiidul alustas Valdemärs alama klassi merekoolide seaduse ettevalmistamist, mis toimus rahvahariduse ministeeriumi egiidi all ja kehtestati 1867. aastal (samal: lõik 25). Esimene alama astme merekool Vene impeeriumis avati Valdemärsi algatusel Heinastes 1864. aastal, veel enne seaduse vastuvõtmist.

Seoses merekoolide seaduse ettevalmistamisega kogus Valdemärs aastail 1862–1865 rahvahariduse ministeeriumi ülesandel statistilisi andmeid kogu Vene impeeriumi, sh Läänemere provintside kõrgkoolide ja alama astme koolisüsteemi kohta (Valdemärs 1865–1866). Selles töös pidi teda aitama Jakob Hurt, kes seda aga ei teinud. Köler pani seda Hurdale väga pahaks, sest 1864. aastal käis Hurt Võrus Kreutzwaldi juures Valdemärsi ra-

⁵⁴Pole juhus, et esimesed eesti talupoegade palvekirjad 1860. aastal oma koormiste leevendamiseks olid suunatud suurvürst Konstantin Nikolajevitšile, mitte keisrile (vrd Kruus 1957c: 13–14).

halisel toetusel (Professor... 1911, nr 1: 31, 1911, nr 3: 99–100; Valdemārs 1997: 79–82). Ka oli rahandusministeeriumis töötanud Friedrich Russowil (1828–1906) võimalik minna 1862. aastal samas ministeeriumis töötanud Valdemārsi vahendusel tutvuma rahvakoolide olukorraga välismaal (Kreutzwald 1953: 270).

Tänu tööle mereministeeriumis ja rahvahariduse ministeeriumis ning sellega kaasnenud väliskomandeeringutele oli Valdemārsil kogutud suur hulk statistilist jm materjali nii koolide kui ka eesti ja läti talupoegade olukorra ja koormiste kohta. Neid andmeid kasutas ta oskuslikult baltisakslaste ja nende Preisi-sõbralikkuse kritiseerimiseks oma mahukates saksakeelsetes uurimustes, ning lähendas lätlasi venelastele (nt [Valdemārs] 1862, 1871: 6–37). Valdemārsi lipukiri oli “Vaba areng kõikide jaoks!” (Valdemārs 1997: 972.)

Köler sai Valdemārsi olemasolust teada arvatavasti Kreutzwaldi käest oma 1863. aasta Võru-külaskäigu ajal. Valdemārsi tööst ja ajalehest *Pēterburgas Avīzes* (1862–1865) oli Schiefner kirjutanud Kreutzwaldile aasta varem (Kreutzwald 1953: 270, 291; Kruus 1957a: 223). Teine võimalus on, et Köleri kontakti Valdemārsiga vahendas 1864. aasta keisrile esitatud palvekirja peamine koostaja Adam Peterson (1838–1918), kelle vend Jaak käis juba hiljemalt 1862. aastal Peterburis läbi Valdemārsi jt noorlätlastega (vrd Kulbin 1936, II: 369; Metsvahi 2019: 39, märkus 21). Kölerile pidi Valdemārsi väsimatu töö eestlaste ja lätlaste äratamisel, nende teoorjusest väljakiskumisel ja majandusliku olukorra parandamisel väga imponeerima. Nagu Valdemārs, toetas ka tema eestlaste ja lätlaste lähenemist venelastele ja Vene- maale vastupidi baltisakslastele, kes toetasid lähenemist Saksamaale. Köleri soovitusel luges Valdemārsi töid ka Jakobson, kes pidas neid eesti rahvusliku liikumise seisukohast väga kasulikuks ja tõlkimise vääriliseks (C. R. Jakobsoni... 1912–1913 (1912, nr 5): 192).

Kahtlusteta jagas Köler Valdemārsi ideed, et “lätlased ja eestlased on ainsad rahvad kogu mõõtmatul Vene impeeriumi territooriumil Novaja Zemljast Tajoni, kel pole maad” (Valdemārs 1867: 34). Et seda olukorda muuta, ei saanud lihtsalt oodata, tuli ise midagi ette võtta. Köler kirjutas Hurdale 1864. aasta kevadel:

Kõrgelseisvatelt venelastelt olen ma teada saanud, et valitsus ainult siis meie rahva kasuks midagi teha võib, kui hädapärased nõudmised rahva enese poolt välja lähevad, sest siin öeldakse ikka, nad ei anna enesest midagi kuulda, järjekult on nad rahul (Professor... 1911, nr 1: 30).

Põhimõtte olla eestlaste huvide edendamisel aktiivne muutus Köleri tegevuse juhtmotiiviks.⁵⁵ Nõnda õhutaski ta 1864. aastal Vil-

⁵⁵Näiteks Jannseni korraldatud esimene eesti laulupidu 1869. aastal ei edendanud Köleri põhimõtete kohaselt veel eestluse huve ja ta ei toetanud sellise peo läbiviimist. Baltisaksa ajakirjandus nägi Maarja kiriku õpetaja Adalbert Hugo Willigerode (1816–1893) juhatusel toimunud laulupeos tänuüritust baltisakslastele, kes vabastanud eestlased ja lätlased pärisorjusest, vene ajakirjandus aga teoorjuse ülistamist (Isakov 1961: 89–90). Heinrich Rosenthali (1846–1916) mälestused ja Rudolf Põldmäe kogutud andmed näitavad, et Köler toetas vene ajakirjanduse seisukohta laulupeo küsimuses (Rosenthal 2004: 108; Põldmäe 1969: 72–74). Veelgi olulisem oli Kölerile aga laulupeoga riigivalitsusele saadetav signaal, et reforme pole vaja Läänemere provintsidest teha, kõik on seal oma eluga rahul. Köler on kirjutanud:

Jubeli pidu “demonstration” on se nägu et rumalat eestlased tänavad ja annavad isaliku auu ja armastust neile [mõisnikele] kes neid looma värilisteks [on] alandanud ja ka mitte tulevikkus elu parandamist takkistavad riigi valitsusele suure pidu käreaga näitavad kudas eestlased oma eluga rahu muudatusi ei taha. Eestlastel olla venelaste vastu paradies käe.

Hoidke nende eestlaste eesvedajate eest kes seda pidu on väljamõtlenud need on rumalad kergemeelsed, edevad oma kasu otsija[d] või koguni Judased (Johann Köler, “Isalik sõna”, [1894]. — EKM EKLA, koopiad, m 87:1, l. 90).

Rosenthal on ise oma mälestuste tagasivaatavas osas tõdenud:

Venelaste ja sakslaste erinevat käitumist eesti rahva huvide suhtes [laulupeo küsimuses] tajusid väljaspool Balti provintse elavad eestlased paremini kui Eestis elavad eestlased, kes olid rohkem või vähem mõjutatud sakslaste hulgas valitsevatest vaadetest (Rosenthal 2004: 417).

Ehk kuna eestlased ei lugenud saksa- ja venekeelseid ajalehti, siis oli see Jannseni ja *Eesti Postimehe* õnn, et nad said enne laulupidu kontrollida

jandimaa meeste palvekirjade aktsiooni teorendi kaotamiseks ja talumaade mõistliku müügihinna kindlaksmääramist neutraalsete Vene ametnike poolt (Kruus 1957c: 15–17, 22). Pärast palvekirja üleandmist keisrile 9. novembril (vkj) 1864 tähistati Köleri korteris edukat päeva ning vastuvõtul osalesid ka läti sõbrad (Metsvahi 2019: 51), nende hulgas tõenäoliselt ka Valdemärs.⁵⁶

Kui Köler aitas kaasa palvekirjade esitamisele, siis Valdemärsil oli hoopis radikaalsem idee. Nimelt oli Valdemärs ostnud kaasmaalaste aitamiseks 1863. aastal Novgorodi kubermangus u 550 hektarit maad kunagise Derevo mõisa ümbruses, kuhu ta ootas läti talupoegi maad odavalt välja ostma, et nad vabaneksid teoorjusest (Valdemärs 1867: 9). Tõenäoliselt ostnuks ka Köler 1864. aastal eesti talupoegadele maad, nagu tõestab tema hilisem elu, kuid Euroopa-reisil oli ta teinud laene ja rahvuslikku ärkamist sümboliseeriv suur maal “Ärkamine nõidusunest” põh-

peaaegu kogu eestikeelset avalikku infovoogu ja Köleriga sama meelt Jakobson ei saanud 1868. aastal Peterburis oma ajalehele trükiluba.

⁵⁶Palju on kirjutatud “Peterburi patriootidest” ja nende tähtsusest eesti rahvuslikus liikumises. Selle mõiste võttis esimesena kasutusele Mihkel Kampmaa (1867–1943) 1910. aastal (Kampmann 1910), aluseks Köleri kirjad. Ta märkis, et eesti ajaloolased olevat unustanud, et Peterburi patriootide sünni taga 1864. aastal oli Valdemärs oma rahvusliku tegevuse ja ajalehega. Tänapäeva uurijad on tõdenud, et Peterburi patriootide tegevuse tähtsus eesti rahvuslikus liikumises langes märkimisväärselt 1870. aastatel (Karjahärm, Sirk 1997: 299). Hans Kruus on aga väitnud, et oluline tagasilöök toimus juba patriootide esimesel tegevusaastal, mil ebaõnnestus esimene palvekirjade aktsioon (Kruus 1957b: 131). Hoolimata sellest olid Peterburi patriootid indu täis ja valmis kodumaalasi aitama nii nõu kui rahaga. Äratajaid oli kodumaal siiski veel nii vähe, et 1860. aastatel eriti kedagi abistada ei olnudki, ja peamine ettevõtmine — Eesti Aleksandrikoolile raha kogumise loa saamine — venis. Võimalik, et see oli üks põhjusi, miks kiireid tulemusi oodanud Köler eelistas üha rohkem oma vene sõpru. Peterburi patriootid elasid oma igapäevast elu. 1869. aasta viimasel päeval kirjutas Köler Hurdale, et ehkki eesti asja mõningaid toetajaid Peterburis olevat, siis “[p]eab igäühte äratama oma ringkonnas kõike, mis võimalik, meie asja heaks tegema, kui see edenema peab” (Professor... 1911, nr 5: 185). Raha kogumise loa saamine Eesti Aleksandrikooli jaoks muutis Peterburi patriootid jälle aktiivseks.

justas “ainult väljaminekuid, [ja mitte] mingisugusid sissetulekuid” (Professor... 1911, nr 3: 101).

Uusi ümberasujaid muudkui lisandus ja 1865. aastal hankis Valdemārs Derevo mõisas veel u 6200 hektarit maad, mis tuli ühe tükina välja osta. Vajalikuks hetkeks siiski raha kokku ei saadud ja lisaks saabus vaeseid maatahtjaid igalt poolt üle Läti-maa (Valdemārs 1867: 11). Kogu ettevõtmine lõppes baltisakslaste kahjurõõmuks Valdemārsi pankrotiga ja neid vihale ajanud ajalehe *Pēterburgas Avīzes* tegevuse lõppemisega (Tobien 1925–1930, II: 152–153; vrd Nazarova 2011: lõigud 32–36).

Valdemārs kolis 1867. aastal Moskvasse, kus elas esialgu Katkovi pool. Katkov võttis Valdemārsi *Московские ведомости* juurde tööle. Oma ajalehe veerud oli ta avanud Valdemārsile juba *Pēterburgas Avīzes*’e väljaandmise ajal. Ta pidas Valdemārsi seisukohtadele toetudes õigeaks, et eestlaste ja lätlaste rahvuslik liikumine on vene rahvuslikele huvidele kasulik (Valdemārs 1997: 612; Nazarenko, Kotov 2026: 65–68).

Köleri suhteid sõbra Moskvasse kolimine ei muutunud. Oma Peterburi-käikude ajal “saabun ma loomulikult Köleri juurde”, kirjutas Valdemārs Jakobsonile (nt Valdemārs 1997: 194, 576, 588, 870) ning Köler käis oma Krimmi reisidel alati Moskvast Valdemārsi poolt läbi (nt samas: 376).

Läbikukkumine Derevos veenis Valdemārsi, et merekoolide asutamine on peaaegu ainus väljapääs Läänemere kubermangudes ikka veel kehtvast teoorjusest. Uute merekoolide asutamiseks Eesti alal oli vaja teha eestlaste hulgas propagandat. Köler teadis, et ta pole selleks sobiv inimene: tal ei ole selleks aega ning ta ei oska ka piisavalt hästi eesti keelt. Siin tuli talle abiks 1865. aastal Peterburis ülemõpetaja eksamid õiendanud Jakobson (Põldmäe 1966: 714). Rudolf Põldmäe (1983: 21) hinnangul kohtusid need kaks meest kas 1865. aasta lõpul või 1866. aasta alul. Nad mõlemad olid kohal 1866. aastal Tallinnas korraldatud baltisaksa laulupeol, kuhu Köler saabus Soomest. 1867. aasta talvel oli Jakobson juba kostiline Köleri korteris.

Köler oli saksastunud Jakobsoni ärataja. Pulleritsu külakooli õpetaja ja Paistu kiriku organist Jaan Adamson (1824–1879),

Eesti Aleksandrikooli asutamise mõtte peamine algataja, kirjutas 1877. aasta 16. veebruaril (vkj) Köleri mõjust Jakobsonile, nii nagu viimane talle oli kirjutanud:

Prohvessor Köhler on minu [s.t Jakobsoni] silmad lahti teinud, et ma nüüd oma rahva kasuks võin tööd teha, muidu ei oleks seda mulle uneski meele tulnud, ma ei tunnud enne seda, Peeterburgis, mitte üht ainust Eesti keeli raamatutgi (samas).

Köleri vahendusel lähenes Jakobson ka Valdemārsile, Köleri-Jakobsoni kirjavahetuses mainitakse teda korduvalt (C. R. Jakobsoni... 1912–1913 (1912, nr 5): 188–189, 191, 195). Jakobson oli 1866. aasta suvel suurvürst Konstantin Nikolajevitši tütre Olga (1851–1926), 1867. aastast Kreeka kuninganna, koduõpetaja (Põldmäe 1966: 714; Paatsi 2009: 121). See olnuks ilma Valdemārsi ja Köleri vahendusega võimatu.

Ea Jansen on Jakobsoni *Eesti Postimehes* avaldatud artiklite põhjal näidanud, et Jakobsoni maailmavaade kujunes Peterburis välja 1866. aastal. Selleks ajaks oli Jakobson muutunud Köleri eeskujul lepitamatuks pappide ja saksastamise vastaseks ning eestlaste ja venelaste lähenemise eest võitlejaks. Tema jaoks oli oluline seisuste võrdsus (Jansen 1971: 66–67, 69–70, 75). Kuna Jakobson osutus aktiivseks kirjameheks, siis oli Köleril teda hea kasutada nii enda kui ka Valdemārsi eesmärkide saavutamiseks. 1868. aastal ilmus Jakobsoni eessõna ja Valdemārsi (1868a) eesti keelde tõlgitud tekstidega raamatuke kaubalaevastiku arendamisest Läänemerel ning kuidas merekoolid sellele eesmärgile kaasa saavad aidata (Valdemārs 1868b). Valdemārsi palvel saadeti raamatu *Meie Kaubalaeva-vägi Lääne meres: Hea nõu kuidas teha korda seada* 375 eksemplari Saaremaale, Hiiumaale, Suur- ja Väike-Pakrile ning Paldiskisse (Valdemārs 1997: 155, 161–162). Valdemārs lootis, et üks baltisaksa parun Saaremaalt, kes oli lugenud tema saksakeelset üleskutset merekoolide asutamiseks (Valdemārs 1868a), asutab nüüd Saaremaale koguni kaks merekooli, kuid see jäi parunil siiski tegemata (Valdemārs 1997: 157).

Moskvas ei olnud Valdemārsil esialgu võimalusi oma tööd merekoolide rajamiseks jätkata, kuni ta 1873. aastal asutas Moskva ärimeeste ja suurvürst Konstantin Nikolajevitši toetusel Kei-

serliku (s.t riiklikku toetust saava) Vene Kaubalaevastiku Edendamise Seltsi (Общество для содействия русскому торговому мореходству). Seltsi asjaajajana edendas ta, hoolimata kohati-sest vastuseisust, nii riigi kui ka eraraha toel merekoolide asutamist üle kogu Vene impeeriumi (Nazarova 2011). Seltsi liikmeteks kaasas ta peale Köleri ka Karelli ja Russowi. Seltsi tegevuse ühe tulemusena alustas 1876. aastal Eestimaal õppetööd Paldiski merekool ja 1884. aastal Käsmu merekool (Valdemärs 1997: 292, 570). Köleril oli oma osa Käsmu merekooli sünnis, sest ta andis Valdemärsile tolle “väljapressimise peale” 60 rubla, et trükkida ära teine raamatuke eestikeelsete merekoolide asutamise vajalikkusest, mille oli eesti keelde samuti tõlkinud Jakobson (Valdemärs 1878). Raamatukest *Meie laevamehed ja laevameeste koolid: Kutse-kiri Eesti ranna-äärse rahvale, et nad kauge meresõitudest kaubalaevade peal osa võtma hakkaksivad* tuli jagada rannikuil Köleri nimel 7000 peres. Valdemärs oli veendunud, et 1878. aastal ilmunud eestikeelne raamat aitas otseselt kaasa Käsmu merekooli sünnile (Valdemärs 1997: 328, 330, 341, 345, 355).

Valdemärs ja Köler olid Eesti Kaubalaeva Seltsi “Linda” asutamise taga 1879. aastal ja selle liikmed (Valdemärs välisliikmena). Valdemärsi eestikeelsed raamatud ja artiklid kaubalaevastiku arendamiseks ja tema juhitava seltsi tegevus kokku kaheksa Läti ning kolme Eesti merekooli asutamisel leidis Eesti alal positiivset vastukaja (Prants [1913]: 12–13, 20–21). Köler olevat ka lubanud Peterburis rajada “Linda” haruseltsi, kuid see jäi tegemata (samas: 22, 24).

Olulisim, mis Köler Valdemärsi käest õppis, oli trükitud kirjasaõna tähtsus, et lätlasi ja eestlasi äratada. Eestlastel oli küll oma ajaleht — Johann Voldemar Jannseni (1819–1890) toimetamisel ilmunud *Eesti Postimees* —, kuid Köler polnud ajalehe usulisvagadusliku suuna ja väljaandja väidetava rahaahnusega üldse rahul (Põldmäe 1983: 26). 3. aprillil 1864. aastal (vkj) kirjutas Köler Hurdale: “Jannsenile teatage võimaluse järele meie põlgust (Verachtung), tema äraandliku tegevuse eest. Annaks Jumal, et pea võimalik oleks ühe ausa lehega Jannsenit tema auta ahnuse eest karistada” (Professor... 1911, nr 1: 30). Köler polnud

“Kirglik ja sõjakas. . .”

rahul sellegagi, et Jannseni leht ei kajastanud olulisi otsuseid eesti talurahva seisukohast. Ta kirjutas 1864. aasta 17. märtsil (vkj) Hurdale:

Meie Postimees on eestlastele keiserlikust käsust (Edict) Poola talunikkudele nende maa [tasuta] pärisomanduseks andmise üle ainult sissejuhatuse toonud. Asi ise peab eestlastele vist küll saladuseks jääma. Peeterburi Läti lehes oli kõik täielikult ära trükitud (samas: 28).

Köleri seisukohast oli eestlastel vaja samasugust ajalehte kui *Pēterburgas Avīzes*, mis võitleks baltisaksa ülemvõimu vastu ja poleks omakasupüüdlilik. Uus asutatav eestikeelne ajaleht vajas samasugust meest nagu Valdemārs, kes kõigest ausalt kirjutaks. Selliseks meheks osutus Jakobson. 1868. aastal Jakobson siiski *Eesti Postimehe* (usu?)pimedusele vastu seisva ajalehe “Valgus” väljaandmiseks Peterburis luba ei saanud. Valdemārs kirjutas 6. jaanuaril (vkj) 1869 Jakobsonile:

Eestikeelse Peterburi ajalehe [trükiloa] mittekinnitamine on väga õnnetu ja mõistetamatu juhtum, eriti pärast seda, kui 12. oktoobril toimus edumeelse Riia läti ajalehe ja suure Riia lätlaste seltsi kinnitamine. [---] Praeguses olukorras on päris selge, et ainult juhuslik põhjus sai Teile takistuseks, kuid kindlasti mitte valitsuse tõsine kavatsus kui selline, eestlaste rahvuslikule arengule vastu astuda. Proovige võimalusel seda juhuslikku põhjust välja uurida. 1–2 kuu pärast olen Peterburis, kuidagi tuleb see asi jälle õigeks seada, see on kindel (Valdemārs 1997: 157).

Nii Valdemārsi kui Katkovi toetus asutatavale lehele ning kriitika *Eesti Postimehe* kohta siiski kaasa ei aidanud (Issakov 1961: 141–142).

1871. aastal tundis Valdemārs väga kaasa Jakobsoni teisele läbikukkumisele asutada Tallinnas oma ajaleht ja pakkus, et ajalehe trükiloa saamisele võiks jällegi kaasa aidata Katkov, kes pidavat Eestimaa kubernerit Mihhail Šahhovskoiga (1836–1892) isiklikult tuttav olema. Sama kordus 1872. aastal, kuid siis pöördus Jakobson abi saamiseks juba otse Katkovi poole (Valdemārs 1997: 184, 188, 193). Leht jäi sellele vaatamata trükiloata.

1876. aasta alul selgus Jakobsonile, kes elas nüüd Kurgjal, et tema Tallinna kavandatud ajalehe jaoks (siis nimega “Edasi”) tuleb trükiluba hoopis Viljandisse taotleda. Ta palus Köleri abi palve ümbervormistamiseks Peterburis.⁵⁷ Sama aasta märtsis kirjutas Valdemārs Jakobsonile, et arutas Peterburis Köleriga põhjalikult tema ajalehe küsimust. Et ajaleht saaks ilmuda, pakkus Valdemārs oma lähenemist *Pēterburgas Avīzes*’e ajast, mil ta esialgu avaldas vaid valitsuse teadaandeid ja alles seejärel hakkas üha rohkem kirjutama poliitilistel teemadel, “mille vastu tsensuur ka kõige halvematel juhtudel midagi vastu väita ei saanud” (samas: 294).

1878. aastal saigi Jakobson lõpuks *Sakalale* trükiloa. Ea Jansen (2007: 411) on kirjutanud, et *Sakala* “tekitas erakordset elevust ja tõesti kujundas eesti avalikku arvamust. Mõjukuse põhjuseks olid nii toimetaja publitsistitalent kui ka see, et ajalehe temaatika vastas avalikkuse nõudlusele”. Kirikuõpetajate äge kritiseerimine viis 1879. aasta mais *Sakala* trükiloa peatamiseni 1880. aasta jaanuarini. Köler ja Valdemārs kohtusid 1879. aasta septembris Moskvas ja otsisid koos võimalusi *Sakala* trükiloa taastamiseks. Valdemārs rõhutas oma kirjas Jakobsonile, et on saatnud Peterburi kaks kirja *Sakala* kaitseks, märkides neis, et lehe radikaalsus seisnes Läänemere provintside lähendamise katses Venemaale ja vene keele propageerimises eesti ühiskonnas (Valdemārs 1997: 376). Ehkki Ea Jansen (1971: 95–103) ei kirjuta sellest, et 1881. aasta teisel poolel algatati *Sakala* vastu kohtuasi mitme era- ja ametiisiku solvamise pärast ning et Jakobsonil tuli ennast senatis kaitsta, siis Köleri-Jakobsoni kirjavahe- tus seda siiski näitab. Abi saamiseks pöördus Köler taas Katkovi poole ja kohtus temaga Peterburis. Selle tulemustest kirjutas ta Jakobsonile: “Tema [Katkov] teeb suurima heameelega [ajakirjanduses] lärmi. Kuna ta on konservatiiv, on tema kirjutistel väga suur mõju.”⁵⁸

⁵⁷Jakobson Kölerile, Uus-Vändra, 23. veebruar 1876 (sks k). — EKM EKLA, koopiad, m 17:5, l. 41–42.

⁵⁸Köler Jakobsonile, Peterburi, 4. oktoober 1881 (sks k). — EKM EKLA, f 49, m 6:18, l. 2/4.

“Kirglik ja sõjakas...”

Eestlaste tihedam koostöö venelastega tähendas Jakobsonile eestlaste päästmist 600 aastat kestnud sakste orjaajast ja eesseisvast võimalikust Preisi junkrute invasioonist Läänemere provintssidesse. Seda teesi kasutas ta argumendina oma ajalehe trükiloo taastamiseks, otsides tuge vene ajalehtedelt. Neile saata kavatsatud artikli “Eesti ajakirjanduse iseloomust” sisu kirjeldas ta Kölerile nii:

See kirjutus avab nimelt venelaste silmad meie pastorite ja nende Noor-Saksa püüete kohta. Ma näitan nende endi kirjade põhjal, et nad mitte ainult Saksamaa poole ei püüa, vaid ka Saksa keisrit ainsaks õigeks ülemuseks peavad [---]. Eesti keeles on selle erakonna häälekandja “Eesti Postimees”. Teine erakond aga tahab ühendusesse jääda Venemaaga ja tunnistab Vene keisrit õigeks ülemuseks. See on Eesti rahvusline erakond, kelle häälekandjaks on Sakala. Ma olen seda kõik põhjalikult seletanud ja kirjatükkide ning asjaolude abil tõendanud (C. R. Jakobsoni... 1912–1913 (1913, nr 1): 30).

Jakobson mõtles samamoodi kui Valdemārs. Tema kirjjavahe-
tuse väljaandjad on kirjutanud, et

lätlaste emantsipeerumisprotsessi kiirendamiseks ja baltisaksa ühiskonna moderniseerimiseks nägi Valdemārs reaalspoliitikuna ainsat võimalust saksakeelsete Vene Läänemere provintside vene[liku]stamises. Seda vaadet rõhutas ta oma töödes (Valdemārs 1997: 972).

Köler nii radikaalne polnud. Küll leidis ta, et baltlased olid venestamise ära teeninud,⁵⁹ seda enam, et “Baltlaste püüdmised ajab Riigivalitsust enam venestada kui ta muidu teeks”.⁶⁰ Ta on kirjutanud:

Keik sugu minu peale tõstetud teotamisi ärge uskuge vale ei saa iialgi võitu tõe üle ähvardamine kui mina tahaks rahvast vene usku

⁵⁹И. Кёлер, “Земская реформа и решение балтийского вопроса посредством аграрного”, [pärast 1897. aastat]. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 15:2, l. 1/13.

⁶⁰Johann Köleri märkmed erinevatel rahvuslikel teemadel. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 13:2, l. 24.

ajada on nisamma põhjusest, kui üleüldse venestamine vene keelt võimalikkult [hästi] õppida on teine asi se on hädaste tarvis ma näen sagedaste kui eesti mees pealinna tuleb ja midagi toimetada ei mõista [---] Saks ka ei läha Saksamaale vaid venemaale ja õppib ka venekeelt, mis pärast päritak et Eestlane peab rumalam olema ja mitte venekeelt õppima se ei keela mitte emakeeles oma vaimu arimist, mis võeras keele mitte võimalik pole, kis suurt kooli läbi keia ei või.⁶¹

Vene keele õppimises nägi Köler suurt kasu. Ta on märkinud, et need, kes venekeelses ülikoolis on mõne eriala lõpetanud, “võivad nüüd igal pool kõrgeid ametit ja mitte, kudas enne, üksi Venemaal vaid [nüüd] ka oma isa maal saada, mis enne kül mitte säädusest keeltud aga siiski võimata olli”.⁶²

Köler ja Valdemārs tegid tihedat koostööd pärast 17 eesti selt-si 1881. aasta märgukirja esitamist keisrile. Valdemārs aitas Köle-rit märgukirja koostamisel statistiliste andmetega Läänemere ku-bermangude kohta (Valdemārs 1997: 429, 459). Mõlemad olid õnnelikud, et märgukirjal oli mõju ja Läänemere kubermange saa-deti inspekteerima senaator Nikolai Manasseini revisjon (1882–1883) (vt Polunov 2026: 75–79). Et saavutada eestlaste ja lätlaste jaoks parim tulemus, otsisid nad nende hulgast Manasseini ko-misjoni sobivaid isikuid ning ka leidsid neid (Valdemārs 1997: 458, 468, 475–476, 479).

Köler kiitis heaks Manasseini revisjoni ühe tulemusena 1889. aastal toimunud kohtureformi, mis lõhkus baltisaksa õigus-korra Läänemere provintsid. Samas kritiseeris ta kohtu muut-mist venekeelseks, sest maarahvas seda keelt ei osanud.⁶³ Ta polnud nõus ka vallakoolide venekeelsele õppele üleviimisega 1887. aastal:

⁶¹Johann Köleri märkmed vene keele vajalikkusest. — EKM EKLA, f 69, m 25:1, l. 1/1–1/2.

⁶²Köleri kõne IV üldlaulupeo avamisel, 15. juuni 1891. — EKM EKLA, f 69, m 24:3, l. 3/5.

⁶³J. Köler, “Bemerkungen über die Gerichtspraxis in den Osteeprovinzen nach Einführung der Justizreform”, 1892. — EKM EKLA, f 69, m 13:9, l. 1; П. Кёлер, “О земских повинностях”, [pärast 1893. aastat]. — EKM EKLA, f 69, m 15:6, l. 2/22 p.

“Kirglik ja sõjakas. . .”

Eestlased on rõõmsad vene keele õppimise üle eranditult kõikides oma koolides, kuid nad on väga pettunud selles, et madalamates, vaid talviti tegutsevates rahvakoolides, on õppekeelena kehtestatud vene keel. Vaevalt et see kedagi eesti lastest venestab, vaid pigem võtab neilt võimaluse omandada hädavajalikke teadmisi neile mõistetavas oma emakeeles. Suure tõenäosusega halveneb nii rahva üldine haridustase ja võimaldab sakslastel avalikult väita, et “meie säilitasime eesti keele kõikide sajandite jooksul, kuid nüüd tahavad venelased selle neilt vägivaldselt ära võtta”.

Meie sügava veendumuse kohaselt võib venestamist kiirendada vaid võimalikult paljude kesktaseme õppeasutuste asutamine, mis on kättesaadavad eesti talupoegade lastele.⁶⁴

See oli kaval ettepanek, mille eesmärk oli riigivõimu rahaga eestlaste haridustaseme laialdasele tõusule kaasa aidata.

(Järgneb)

⁶⁴Plehwele esitatud märgukiri “О необходимости выкупа крестьянских земель в Прибалтийском крае по правительственной оценке”, 25. august 1893. — ЕКМ ЕКЛА, f 69, m 13:7, l. 3/41–3/41 p.